

สังคมไทยในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก
และลักษณะทั่วไปของความคิดทางพุทธศาสนา

เมื่อตั้งกรุงรัตนโกสินทร์ แม้ราชอาณาจักรจะมีปัญหาอีกมาก แต่โดยทั่วไปแล้ว สังคมมีเสถียรภาพกว่าในสมัยธนบุรี เพราะความตระหนักใหญ่หลวงและความทุกข์ยากสาหัส จากภาวะบ้านแตกสาแหรกขาดได้ผ่านไปเป็นเวลานานพอสมควรแล้ว สภาพเศรษฐกิจได้ เริ่มฟื้นตัวขึ้น การผลิตและการแลกเปลี่ยนเริ่มกลับเข้าสู่ภาวะปกติ พัฒนาการทาง เศรษฐกิจที่ขาดช่วงไปเป็นเวลาประมาณสิบปีเริ่มดำเนินต่อไป ขณะเดียวกันชนชั้นนาก็ ประสบความสำเร็จในการสถาปนาระบบการเมืองขึ้นใหม่และสามารถแก้ปัญหาความปั่นป่วน และไร้ระเบียบของสังคมได้ระดับหนึ่ง¹ ทำให้สังคมไทยในรัชกาลแรกของสมัยรัตนโกสินทร์ มีลักษณะใหม่ซึ่งแตกต่างอย่างมากจากยุคก่อนหน้านั้น ภายใต้อาณาจักรเช่นนี้ชนชั้นนำมี นโยบายสถาปนาลัทธิคำสอนของพุทธศาสนาขึ้นเป็นหลักการ² ของสังคม² ทำให้มีความ พยายามที่จะกลับไปสู่ "พระบาสี" พร้อมกันนั้นก็มีการ "ตีความ" พุทธศาสนาใหม่เพื่อจะ เน้นลักษณะมนุษยนิยม สัจนิยม และเหตุผลนิยมของพุทธศาสนาให้เด่นชัดขึ้น ด้วยเหตุนี้ แม้สังคมไทยในรัชกาลที่ 1 จะรับมรดกทางศาสนาจากสมัยปลายอยุธยาและธนบุรี แต่ชน ชั้นนำก็พยายามถ่ายทอดพุทธศาสนาแบบที่ตนเน้นไปสู่สังคมด้วยวิธีการต่าง ๆ ซึ่งทำให้ พุทธศาสนาแบบนี้มีบทบาทในสังคมสูงขึ้นมา

สภาพเศรษฐกิจ-สังคมในรัชกาลที่ 1

ในบทความเรื่อง "วัฒนธรรมกรรมพิธีกับวรรณกรรมรัตนโกสินทร์" นิธิ เอียวศรีวงศ์ ให้ภาพความเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจ-สังคมที่เกิดขึ้นอย่างลึกซึ้งและกว้าง ขวางก่อนหน้าสนธิสัญญาเบาริง พ.ศ. 2398 นอกจากปริมาณของการค้าจะขยายตัวแล้ว

¹ โปรดดูบทที่ 3.

² โปรดดูบทที่ 3 และ 4.

ประเภทของสินค้าก็หลากหลายมาก ทั้งยังประกอบไปด้วยสินค้าที่ผ่านกระบวนการผลิตซ้ำ ซ้อนขึ้น ผลกระทบต่อสังคมจึงมีมากกว่าที่เคย ที่สำคัญคือทำให้ชนชั้นนำซึ่งประกอบด้วย พระมหากษัตริย์ เจ้านาย ขุนนาง และคนจีนมีลักษณะของกรรมสิทธิ์อย่างชัดเจน¹ แม้ว่า ความเปลี่ยนแปลงดังกล่าวนี้จะยังเห็นได้ไม่ชัดในรัชกาลที่ 1 แต่ก็เห็นได้ว่ามีพัฒนาการไปไกลกว่าสมัยอยุธยาเป็นอันมาก

ในสมัยธนบุรีแม้เศรษฐกิจภายในอยู่ในสภาพทรุดโทรม แต่การค้าต่างประเทศ ก็ดำเนินไปอย่างต่อเนื่อง อย่างไรก็ตาม การแสวงหาผลประโยชน์ทางการค้าของราชสำนักกว่าจะกระทำไ้เต็มที่ก็ตกปลายรัชกาลแล้ว เพราะนอกจากการผลิตจะตกต่ำลงมาก จากการแตกสลายของราชอาณาจักรอยุธยา ทางราชการจีนยังหาได้ยอมรับรองรัฐบาลของสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี จนกระทั่งถึง พ.ศ. 2324 คณะราชทูตจึงได้รับการรับรองอย่างเต็มพิธีการเป็นครั้งแรก ปรากฏว่าในปีนั้นสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีทรงส่งขบวนเรือถวายบรรณาการที่ประกอบด้วยเรือถึง 11 ลำ บรรทุกสินค้ามูลค่าถึง 2,443 ชั่งไปยังจีน² และจดหมายของชาวเคนมาร์คชื่อ ช็อง โคนิก (Jean Koenig) ซึ่งเขียนไปจากกรุงธนบุรีใน พ.ศ. 2324 นี้ ก็กล่าวว่า "ประเทศนี้... เปิดช่องทางอย่างกว้างขวางให้แก่สินค้าทุกชนิดจากจีน กิจกรรมค้าที่สำคัญที่สุดของประเทศดำเนินการโดยชาวจีนซึ่งอาศัยอยู่ภายในราชอาณาจักร พระมหากษัตริย์ก็ทรงโปรดการค้ามาก"³ จึงกล่าวได้ว่าก่อนจะสิ้นสมัยธนบุรีการค้ากับจีนได้ฟื้นตัวขึ้นแล้ว

¹โปรดคุณ นิธิ เอียวศรีวงศ์ "วัฒนธรรมกรรมสิทธิ์กับวรรณกรรมต้นรัตนโกสินทร์" หน้า 96-150.

²Sarasin Viraphol, "Tribute and Profit..." p. 146.

³Ibid., p. 172.

พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ทรงส่งคณะทูตไปจีนในปีแรกที่เสด็จขึ้นครองราชย์¹ ทรงได้รับประโยชน์มากจากการที่ราชสำนักจีนรับรองสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี เพราะตามที่ปรากฏในพระราชโองการแต่งตั้งพระองค์ให้เป็นผู้ปกครองสยามนั้นจีนเข้าใจผิดว่าทรงเป็นพระราชโอรสของสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี และครองราชย์สืบเจตน์จำนองของพระราชบิดา² ทำให้สามารถถวายเครื่องราชบรรณาการและทำการค้าในระบบบรรณาการสืบต่อมา สิ่งของที่จักรพรรดิจีนพระราชทานตอบแทนในการถวายบรรณาการครั้งแรกนี้ประกอบด้วยผ้าแพรถึง 110 ม้วน เครื่องถ้วยชามอย่างดีถึง 104 สิ่งและของอื่น ๆ อีกมาก³

ในรัชกาลที่ 1 นี้การค้ากับจีนเฟื่องฟูยิ่งกว่ายุคใดที่ผ่านมาเนื่องจากนับตั้งแต่ทศวรรษสุดท้ายของสมัยอยุธยาจีนได้ให้สิทธิพิเศษแก่เรือจากสยามเพิ่มขึ้น เช่นใน พ.ศ. 2304 ทางกรจีนอนุญาตให้เรือของราชสำนักสยามค้าขายที่กวางตุ้งในระหว่างฤดูร้อนในรูปของ "การถวายบรรณาการประจำปี" ซึ่งทำให้การค้าในระบบบรรณาการขยายตัวขึ้นอย่างมาก⁴ ปรากฏหลักฐานเกี่ยวกับการค้าอย่างกว้างขวางกับกึ่งตั้งเป็นครั้งแรกในบันทึกความทรงจำของทูตการทูตไปแห่งกึ่งตั้ง พ.ศ. 2330 ซึ่งกล่าวว่าขบวนเรือบรรณาการของสยามมากกว่า 10 ลำแวมายังกวางตุ้งทุกปี และมีเรือของพ่อค้าเอกชนจีนบรรทุกสินค้ามาจากสยามอีกจำนวนมาก⁵ และนับตั้งแต่ พ.ศ. 2310 ทางราชการจีนอนุญาต

¹ หอสมุดควชิรญาณ, จดหมายเหตุรัชกาลที่ 1 จ.ศ. 1144 เลขที่ 3 ชื่อพระราชสาส์นเมืองจีน จ.ศ. 1144.

² คณะกรรมการสืบค้นประวัติศาสตร์ไทยเกี่ยวกับจีนในเอกสารภาษาจีน, "ความสัมพันธ์ทางการทูตระหว่างไทย-จีน...", หน้า 42.

³ เรื่องเดียวกัน.

⁴ Sarasin Viraphol, "Tribute and Profit...", p. 142.

⁵ Ibid., p. 155.

อย่างเป็นทางการให้เรือที่ต่อในสยามกลับมาจากทะเลเปียนในเมืองจีนได้ จดหมายเหตุจีนได้บันทึกถึงผลจากการอนุญาตเช่นนี้ไว้ว่า "นับตั้งแต่นั้นมาเรือค้าขายจากสยามไปมายิ่งสะดวกขึ้น"¹ นอกจากนี้ในช่วงหนึ่งทศวรรษนับแต่ พ.ศ. 2324 รัฐบาลจีนยังมีแผนการที่จะเพิ่มพูนปริมาณข้าวจากต่างประเทศให้หลังไหลเข้าสู่กว้างตุงมากขึ้นจนถึงกับมีพระราชโองการออกมาใน พ.ศ. 2330 และ 2339 เพื่อย้ำว่าพ่อค้าที่นำข้าวมาขายที่กึ่งตุงจะได้รับการยกเว้นภาษีขาเข้า สำหรับสินค้าทุกชนิดและจะได้รับสิทธิพิเศษบางอย่างอย่างค้ำยำ ปรากฏว่ามีการส่งข้าวไปขายที่กึ่งตุง, เอ๋หมิง และนิงโป สม่าเสมอตลอดรัชกาล² แม้วารายได้จากการค้าข้าวจะไม่สูงนักเพราะข้าวเป็นสินค้าที่กินระวางสูง แต่การได้รับยกเว้นภาษีและได้รับสิทธิพิเศษทางการค้าจากการนำข้าวไปขายจะเป็นผลดีแก่การค้าขายสินค้าอื่น ๆ เป็นอันมาก นอกจากนี้การที่เงินต้องการข้าวมากยังมีผลให้ไม่อาจทำการปราบปรามการละเมิดกฎเกณฑ์การค้าบางอย่างโดยเด็ดขาด เช่นการใช้ชาวเงินเดินเรือและค้าขาย³ ซึ่งมีความสำคัญอย่างมากต่อการค้าต่างประเทศของไทย

ความสำคัญของการค้ากับจีนทำให้พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ยังคงโปรดฯ ให้ชาวจีนจำนวนมากรับราชการในกรมพระคลัง ทรงตั้งจีนขุนหรือพระยา-ประสิทธิ์หัดานพ่อค้าใหญ่ชาวจีนเป็นพระยาศรีพิพัฒน์ เจ้ากรมพระคลังสินค้า ซึ่งเมื่อพระยาพระคลัง (หน) ถึงแก่กรรม พระยาศรีพิพัฒน์ผู้นี้ก็ได้ดำรงตำแหน่งเป็นเจ้าพระยาพระคลังแทน⁴

¹คณะกรรมการสืบค้นประวัติศาสตร์ไทยเกี่ยวกับจีนในเอกสารภาษาจีน, "ความสัมพันธ์ทางการทูตระหว่างไทย-จีน...", หน้า 40.

²Sarasin Viraphol, "Tribute and Profit...", p. 110.

³Ibid., p. 164.

⁴ม.ร.ว. อकिन ริพิพัฒน์, สังคมไทยในสมัยต้นรัตนโกสินทร์ พ.ศ. 2325 - 2416 แปลโดย ม.ร.ว. ประกายทอง สิริสุข และ พรรณี สรวงบุญมี (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์พิชิต, 2518), หน้า 417-418.

รายได้จากการค้าในระบบบรรณาการสูงมาก ส่วนสำคัญของรายได้นี้มาจาก "ของถวายนอกบรรณาการ" ที่จัดส่งไป ซึ่งถ้าจักรพรรดิทรงรับไว้ก็จะพระราชทานของตอบแทนให้มาก ถ้าหากไม่ทรงรับก็จะทรงอนุญาตให้ขายได้อย่างเสรีที่กึ่งตั้ง ทั้งนี้โดยได้รับยกเว้นภาษี และยังทรงกำชับให้กระทรวงพิธีการปฏิบัติต่อ "พ่อค้า" ที่ขาย "ของถวายนอกบรรณาการ" ด้วยความโอบอ้อมอารี ในบัญชี "ของถวายนอกบรรณาการ" ฉบับหนึ่งที่พบปรากฏว่าเป็นสินค้าที่มีมูลค่าถึง 37,320 ตำลึง (1866 ชั่ง)¹ ด้วยเหตุนี้รัชกาลที่ 1 จึงทรงส่งทูตไปถวายเครื่องราชบรรณาการบ่อยครั้งจนได้รับหนังสือเตือนใน พ.ศ. 2334 ว่าควรส่ง 3 ปีต่อครั้งเท่านั้น ระหว่าง พ.ศ. 2325 - 2343 รวมเวลา 19 ปี ทรงส่งทูตบรรณาการไปจนถึง 20 คณะ ทั้งนี้ยังไม่รวม "บรรณาการประจำปี" ที่ส่งไปยังกึ่งตั้งทุกปี ซึ่งข้าหลวงใหญ่แห่งกึ่งตั้งพบว่าเรือ "บรรณาการ" ของสยามที่ส่งมายังกึ่งตั้งนั้นมีจำนวนเพิ่มมากขึ้นเสมอ² บางครั้งรัชกาลที่ 1 ได้ทรงขอรับพระราชทานอาวุธที่ทำด้วยทองแดงจากพระจักรพรรดิแล้วนำมาหลอมเป็นเนื้อโลหะเพื่อขาย เวลานั้นทองแดงยังคงเป็นสินค้าต้องห้ามของจีนที่มีราคาสูงมากในตลาดเอเชียตะวันออกเฉียงใต้³

นอกจากการค้าสำเภาของพระมหากษัตริย์และพ่อค้าจีนแล้ว เจ้านายและขุนนางก็มีกิจการค้าสำเภาเหมือนกัน เป็นต้นว่า กรมหลวงอิศรสุนทร, กรมหลวงพิทักษ์มนตรี และเจ้าพระยาพระคลัง⁴ ขุนนางข้าราชการในกรมท่าชายก็ทำการค้าส่วนตัวมาก และดูเหมือนว่าหัวหน้าส่วนราชการหรือขุนนางข้าราชการคนสำคัญ ๆ ควรจะสามารถหารายได้จากการค้าด้วยตนเองเพื่อแบ่งเบาภาระค่านักคลังของรัฐบาลในส่วนราชการที่ตนรับผิดชอบอยู่ ขณะเดียวกันขุนนางข้าราชการจะทำการค้าเพื่อหารายได้ส่วนตัวควบคู่

¹ Sarasin Viraphol, "Tribute and Profit..." p. 148-149.

² Ibid., p. 153.

³ Ibid., p. 154.

⁴ นิธิ เอียวศรีวงศ์ วัฒนธรรมการผูกพันบรรณาการกับรัตนโกสินทร์,

ไปค้า¹ ในพระราชกำหนดใหม่ พ.ศ. 2346 กล่าวถึงเจ้าเมืองและกรมการแต่งเรือมาซื้อข้าวในกรุงไปขายต่างประเทศ และลูกค้าโรงสีขายข้าวลงสำเภารือเส้าเรือใบเป็นอันมาก² สารสิน วีรผล อ้างถึงจดหมายเหตุรัชกาลที่ 1 ว่า เรือที่เดินทางการค้าขายระหว่างสยามและจีนนั้นมีทั้งเรือของพระคลังสินค้า ของขุนนางข้าราชการ และพ่อค้าทั้งหลาย เรือเหล่านี้บรรทุกสินค้าไปขายยังเมืองจีนทุก ๆ ปี บางทีก็ขายเรือไปค้าขายและไถ่กำไรมา³ สำหรับเรือของเจ้านาย ขุนนาง และพ่อค้าจีนบางคน พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกโปรดฯ อนุญาตให้แต่งตัวทำการค้าในระบบบรรณาการด้วยเพื่อจะให้ได้อภิสิทธิ์ทางการค้า จนกระทั่งหลังจากปี พ.ศ. 2330 ซึ่งทางการจีนเข้มงวดกับการค้าในระบบบรรณาการมากขึ้นโดยไม่ยอมให้พ่อค้าเอกชนแต่งตัวในคณะบรรณาการอีก จึงได้เกิดพัฒนาการของการค้านอกบรรณาการ⁴

ในรัชกาลที่ 1 นี้ คนจีนมีส่วนส่งเสริมให้การผลิตและการค้าขายตัวมากกว่าในสมัยปลายอยุธยาและธนบุรีมาก เพราะมีการอพยพเข้าของคนจีนมากขึ้น โดยเฉพาะอย่างยิ่งนับแต่ทศวรรษ 2330 ซึ่งเกิดเหตุพิภกขภัยในเมืองจีนซ้ำแล้วซ้ำอีก⁵ นอกจากนี้ลูกค้าจีนก็คงเพิ่มจำนวนขึ้นมากนับตั้งแต่ช่วงหลังเสียกรุงศรีอยุธยา ทั้งนี้เพราะเมื่อเกิดภาวะอดอยากขาดแคลนนั้นหญิงไทยจำนวนมากได้หาทางออกโดยการเป็นภรรยาชาวจีน⁶

¹ Sarasin Viraphol, "Tribute and Profit...", p. 177.

² "พระราชกำหนดใหม่ มาตรา 44" กฎหมายตราสามดวง, หน้า 770-771.

³ Sarasin Viraphol, "Tribute and Profit...", p. 153.

⁴ Ibid., p. 157.

⁵ Ibid., p. 177.

⁶ "จดหมายเหตุคณะบาทหลวงฝรั่งเศสในแผ่นดินพระเจ้าเอกทัศ กรุงธนบุรี และรัตนโกสินทร์ตอนต้น" ประชุมพงศาวดาร เล่ม 23, หน้า 38.

เข้าใจว่าลูกครึ่งจีนเหล่านี้คงสืบทอดอาชีพของบิดา ในสมัยรัตนโกสินทร์ชาวจีนไม่เพียงแต่เป็นพ่อค้าหรือรับราชการในตำแหน่งที่เกี่ยวข้องกับการค้าเท่านั้น แต่ยังได้ทำการผลิตสินค้าเพื่อการส่งออกอย่างเป็นลำเป็นสัน ในรัชกาลที่ 1 คนจีนผลิตสินค้าสำคัญคือพริกไทย ฝักก ฝรั่ง กะปิ รังนก ใเรือสำเภา และอาจจะมียอ้อยด้วย¹ นอกจากนี้ยังเป็นผู้นิโภคสินค้าที่จำเป็นต่อการยังชีพซึ่งใครเป็นผู้ผลิตขึ้น เช่น ข้าว เกลือ อาหารอื่น ๆ และเครื่องใช้ไม้สอยต่าง ๆ มีผลให้การผลิตและการค้าภายในขยายตัวขึ้นมาก²

การค้าต่างประเทศของกษัตริย์ เจ้านาย และขุนนางยังคงผูกพันกับกิจกรรมทางเศรษฐกิจของคนจีนอย่างใกล้ชิด เช่นเดียวกับในสมัยปลายอยุธยาและธนบุรี ทั้งในค่านที่อาศัยความชำนาญทางการค้าและการเดินเรือของชาวจีน อาศัยสินค้าที่คนจีนผลิตขึ้น อาศัยเรือสำเภาที่ต่อโดยช่างฝีมือชาวจีน อาศัยชาวจีนในการรวบรวมสินค้าออกและกระจายสินค้าเข้า ตลอดจนเป็นหุ้นส่วนทางการค้าของซึ่งกันและกัน

จะเห็นได้ว่าในรัชกาลที่ 1 มีความร่วมมือทางการค้าอย่างใกล้ชิดระหว่างกษัตริย์ เจ้านาย ขุนนาง และคนจีนที่เป็นข้าราชการ หรือที่ประสบความสำเร็จในธุรกิจซึ่งประกอบกันขึ้นเป็นชนชั้นนำของสังคมในเวลานั้น ชนชั้นนำเหล่านี้ให้ความสำคัญแก่การค้าและแสวงหาผลประโยชน์จากการค้าเพิ่มขึ้นมาก นอกจากจะเป็นผลจากการที่ตลาดในจีนเปิดกว้างขึ้นแล้ว รัฐบาลยังประสบปัญหาจากความไร้ประสิทธิภาพของระบบไพร่ซึ่งเพิ่งได้รับการฟื้นฟูใหม่หลังจากที่สลายตัวลงในคราวเสียกรุง ทำให้ไม่อาจอาศัยกลไกของระบบไพร่เพื่อจักเก็บรายได้มากนักจึงต้องหันไปหารายได้จากการค้ามาชดเชย³ เงิน

¹ โปรดุ Sarasin Viraphol, "Tribute and Profit..." pp. 163-178.

² นิธิ เอียวศรีวงศ์ "วัฒนธรรมกรรมผูกพันกับวรรณกรรมรัตนโกสินทร์,"

หน้า 117.

³ เรื่องเดียวกัน, หน้า 70-71.

ทองและวัสดุบางอย่างที่จำเป็นสำหรับการสร้างราชธานีใหม่ส่วนหนึ่งก็ต้องพึ่งการค้า
 ต่างประเทศเช่นกัน *นอกจากนี้ภูมิหลังหรือประสบการณ์ส่วนตัวของชนชั้นนำเหล่านี้ก็เชื่อ
 ให้มีความสามารถในการหารายได้จากการค้าต่างประเทศเป็นอย่างดีด้วย เราได้เห็น
 แล้วว่าในปลายอยุธยาการค้าเอกชนขยายตัวมากเพียงใด และชนชั้นนำให้ความสำคัญแก่
 การแสวงหาทรัพย์สินสูงค่ามากเพียงใด พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก และ
 เจ้านายขุนนางระดับสูงส่วนใหญ่สืบเชื้อสายจากขุนนางปลายอยุธยา มีความสัมพันธ์ทาง
 เครือญาติต่อกันไม่ทางตรงก็ทางอ้อม โดยเฉพาะองค์พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬา
 โลกเองทรงเป็นศูนย์กลางของสายสัมพันธ์ที่โยงใยเชื้อสายของขุนนางส่วนกลางจาก
 อยุธยาไว้ด้วยความ เป็นเครือญาติและความเป็นมิตรกันมาหลายชั่วคนระหว่างตระกูล
 ตระกูลขุนนางเหล่านี้ล้วนแต่เคยมีตำแหน่งอยู่ในกรมพระคลังและกรมท่าซึ่งทำหน้าที่เกี่ยว
 กับการค้าต่างประเทศทั้งสิ้น¹ นิธิ เอียวศรีวงศ์ ได้วิเคราะห์ถึงมูลเหตุที่ทำให้ชนชั้นนำ
 ในรัชกาลที่ 1 ประสบความสำเร็จในการร่วมมือกันแสวงหาผลประโยชน์จากการค้าต่าง
 ประเทศที่กำลังขยายตัวไว้อย่างน่าสนใจว่า

... กษัตริย์ในราชวงศ์จักรีให้ความสำคัญแก่การค้าต่างประเทศมาตั้งแต่ต้น จะ
 สู่ทอนความเคยชินและประสบการณ์อันกว้างขวางที่ราชวงศ์จักรีและขุนนางชั้นผู้ใหญ่
 อื่น ๆ ในศตวรรษก่อนรัตนจักรีมาอย่างดี นับตั้งแต่สมัยอยุธยา การค้าสำเภาของ
 หลวงไกรรับการส่งเสริมขึ้นอย่างคึกคัก เหตุผลอย่างหนึ่งของความเติบโตคานนี้ก็
 เนื่องจากการค้าสำเภาเป็นประสบการณ์สามัญของพระราชาวงศ์และชนชั้นสูง...
 ในขณะที่เกี่ยวกับการปลูดยุโท เอกชนเช่นขุนนางและชาวจีนทำการค้าสำเภาควบคุมกัน
 ไปกับของหลวงก็เป็นสิ่งที่ชนชั้นสูงเหล่านี้จะเห็นเป็นเรื่องธรรมดา กษัตริย์และ
 ขุนนางมีความสัมพันธ์กันอย่างไรไกลซิดจึงไม่มีเหตุที่จะกีดกันการค้าสำเภาของเอกชน
 โดยเฉพาะของญาติ... กล่าวโดยสรุปชนชั้นสูงในศตวรรษก่อนรัตนจักรี เป็นคนที่มีรากมา
 จากแวดวงของการค้าและการเป็นขุนนาง จึงอยู่ในฐานะที่พร้อมจะเปลี่ยนวิถีถือ
 ประโยชน์จากการค้าต่างประเทศซึ่งกำลังเปลี่ยนแปลงไปได้อย่างกระฉับกระเฉง...²

¹ David K. Wyatt, "Family Politics in Seventeenth and Eighteenth Century Siam," A paper presented at the 8th Conference of the IAH, K.L. (August, 1980), pp. 3-5.

² นิธิ เอียวศรีวงศ์ "วัฒนธรรมกระฎุมพีกับวรรณกรรม..." หน้า 84-85.

การค้าต่างประเทศของชนชั้นนำในรัชกาลที่ 1 มีลักษณะเป็นธุรกิจมากขึ้นกว่า
 เดิมทั้งนี้ก็เพราะระบบไพร่ในระยะนี้เป็นกลไกในการรวบรวมสินค้าที่ขาดประสิทธิภาพ
 อย่างมากนั่นเอง เมื่อการค้าขายควมมากจึงต้องใช้วิธีจัดซื้อสินค้าเพิ่มเติม ซึ่งหมายความว่า
 จะต้องมีการวางแผนการค้ามากขึ้น มีการลงทุนและการเก็งกำไรอย่างมีเหตุผล
 การจัดซื้อสินค้านี้แม้จะไม่มีหลักฐานบอกให้ทราบโดยตรง แต่มีตัวอย่างสะท้อนให้เห็นค่อนข้างชัดเจนใน "บัญชีจ่ายข้าวส่งกองทัพ พ.ศ. 2328" ซึ่งแสดงให้เห็นว่า เฉพาะใน
 ราชการทัพศึกข้าวที่ได้จากอากรคานาและจากนาหลวงก็ยังไม่พอเพียงและทางราชการหา
 ได้วิธีซื้อเรียกเกณฑ์ข้าวไม่ หากแต่ต้องใช้วิธีจัดซื้อหรือยืมจากราษฎร เช่นในปี พ.ศ.
 2329 ข้าวเปลือกซึ่งใช้เป็นเสบียงในกองทัพมาจากอากรคานาเพียง 151 เกวียน 17 ถึง
 ต้องยืมราษฎรถึง 552 เกวียน และจัดซื้อเพิ่มเติมอีก 250 เกวียน 64 ถึง¹ นำส่งเกศ
 ค่ายว่าเป็นการจัดซื้อหรือยืมจากราษฎรในหัวเมือง เช่น เมืองเพชรบูรณ์ กรุงเทพฯ เมือง
 แมกกลอง เมืองเพชรบุรี เมืองราชบุรี ซึ่งสะท้อนให้เห็นถึงการผลิตข้าวเพื่อขายและความ
 สัมพันธ์ทางการค้าระหว่างราชธานีกับหัวเมืองในขอบข่ายที่กว้างขวางที่เกี่ยว สำหรับ
 สินค้าที่คงผ่านกระบวนการผลิตที่ซับซ้อนหรือต้องอาศัยแรงงานช่างฝีมือ เช่น เรือสำเภา
 แร่ตะกั่ว แร่คัมภีร์ พริกไทย² พรม ผ้า พิมเสน กากเพชรจันทบูรณ์ น้ำดอกไม้เทศ³ เหล็ก
 เกลือ⁴ ซึ่งเป็นสินค้าออกสำคัญในรัชกาลที่ 1 ชนชั้นนำที่ประกอบการค้าย่อมต้องลงทุนใน

¹ หอสมุดวชิรญาณ หมายเหตุรัชกาลที่ 1 จ.ศ. 1147 เลขที่ 1 ชื่อ
 สำเนาบัญชีจ่ายข้าวส่งกองทัพ.

² Sarasin Viraphol, "Tribute and Profit...", pp. 163-178.

³ หอสมุดวชิรญาณ หมายเหตุรัชกาลที่ 1 จ.ศ. 1146 เลขที่ 3 ชื่อ
 พระราชสาส์นไปเมืองจีน จ.ศ. 1146.

⁴ นิธิ เอียวศรีวงศ์ วัฒนธรรมกับวรรณกรรมต้นรัตนโกสินทร์,
 หน้า 112, 132.

การผลิตหรือลงทุนซื้อหามาเช่นกัน นอกจากนี้เมื่อทรงราชการจีนเข้มงวดกับการค้าในระบบบรรณาการมากขึ้น และพยายามหยุดยั้งการขยายเบนจุดหมายของการถวายบรรณาการไปสู่การแสวงหาผลประโยชน์ทางการค้า ซึ่งได้ก่อให้เกิดพัฒนาการของการค้าอันกระบวนบรรณาการตั้งแต่ปี พ.ศ. 2330 นั้น ก็คงมีผลให้การค้าของเอกชนกลายเป็นธุรกิจมากขึ้น เพราะเอกชนไม่สามารถอาศัยการสร้างอภิสิทธิ์ในระบบศักดินาเพื่อหลีกเลี่ยงภาษีหรือเพื่อประกันความมั่นคงของธุรกิจการค้าได้เต็มที่ดังที่เคยเป็นมา และด้วยเหตุที่การค้าต่างประเทศมีลักษณะเป็นธุรกิจมากขึ้นเช่นนี้ กลุ่มชนชั้นนำจึงมีลักษณะเป็นพ่อค้าหรือนักธุรกิจชัดเจนขึ้น

กล่าวได้ว่าชนชั้นนำมีวิถีชีวิตคาบเกี่ยวระหว่างการเป็นมูลนายในระบบศักดินากับพ่อค้าในระบบเศรษฐกิจแบบส่งออก ในแต่ละวันนอกจากจะปฏิบัติราชการในฐานะมูลนายแล้ว การครุ่นคิดเพื่อวางแผนการค้าตลอดจนการค้นคิดค้านการช่างเพื่อ "พัฒนาเทคนิคการผลิต" ก็กลายเป็นงานประจำไปด้วย โอกาสที่จะได้ผลิตผลิตกับวิถีชีวิตแบบศักดินาแท้ ๆ เช่นการแต่งคำประพันธ์ที่มีรูปแบบซับซ้อนใช้ภาษาหรรษาสง่างามก็ค่อยลงไปดังที่ "กวีถึงศักดินา-ถึงกรรมพี" พระองค์หนึ่งทรงรำพันว่า

 "ต่อยามสามจึงพอว่างไคร่างเรื่อง จนเนตรเคืองกลางวันเพื่อกาหลายสิ่ง
 ชำระทุกข์ราษฎรอุทธรณ์ประวิง หังการช่างเล่าไม่นิ่งต้องคุหา
 ไหนจะเฝ้าธุลีบาทสามเวลา หังคำริการค่าเวลาค่า"¹

จึงอาจสรุปลงด้วยคำกล่าวของ นิธิ เอียวศรีวงศ์ ^{ว่า} ว่าเป็น ชนชั้นนำในกัณฑ์โกสินทร์ ได้เปลี่ยนแปลงลักษณะของตนเองไปเป็นกรรมพีมากขึ้น มีอำนาจที่สำคัญผูกพันอยู่กับการค้า มีโลกทรรศน์ ค่านิยม และรสนิยมที่คล้ายคลึงกับกรรมพีในที่อื่นและสมัยอื่นหลายประการ ความคิดของ "กรรมพี" เหล่านี้มีลักษณะมนุษยนิยมมากขึ้น นั่นคือเชื่อในพลัง

¹ พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นศักดิ์พลเสพ "เพลงยาวกรมศักดิ์" ประชุมเพลงยาวภาคที่ 1 ประชุมเพลงยาวฉบับหอสมุดแห่งชาติ (กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์คลังวิทยา, 2507), หน้า 49.

อำนาจของมนุษย์มากขึ้น เห็นว่าชะตาชีวิตในโลกนี้เป็นสิ่งที่มนุษย์ควบคุมได้พอสมควร จึงให้ความสนใจแก่โลกนี้มากขึ้น นอกจากนี้ การธุรกิจและความสำเร็จจากการธุรกิจยังสอนให้ "กรรมที่" ให้ความสำคัญแก่ "ความเป็นเหตุเป็นผล" มากขึ้นจนเกิดการร่อยของความคิดแบบสัจนิยม และลักษณะสัจนิยมนี้ทำให้มีความรังเกียจไสยศาสตร์อยู่น้อยเลย¹

ไม่จบ -

ในค่านของไพร่ เนื่องจากการค้าภายในขยายตัวมากจึงมีผลกระทบต่อชีวิตความเป็นอยู่ของไพร่มากโดยที่ไพร่มีโอกาสผลิตเพื่อขาย มีโอกาสเป็นพ่อค้าแม่ค้า และมีโอกาสบริโภคสินค้าต่าง ๆ มากขึ้น การผลิตเพื่อขายของไพร่ส่วนหนึ่งเพื่อตอบสนองต่อการค้าต่างประเทศคงได้กล่าวมาแล้วว่าชนชั้นมูลนายที่ค้าขายต้องจัดซื้อสินค้ามากขึ้น นอกจากนี้ยังมีชาวจีนผู้ค้าสำเภาก็จำนวนมากที่เดินสำเภาค้าขายโดยการลงทุนร่วมกันของพ่อค้าย่อยทั้งหลาย พ่อค้าย่อยเหล่านี้ทำหน้าที่ลูกเรือโดยไม่มีค่าจ้าง แต่ได้สิทธิในระวางเรือจำนวนหนึ่งเพื่อนำสินค้าไปขาย สินค้าเหล่านี้จะได้มาก็โดยการ "จัดซื้อ" ทั้งสิ้น² ไปร่จึงอาจได้รับเงินหรือได้สินค้าที่พ่อค้านำมาแลกเปลี่ยนไว้บริโภคมากขึ้น การผลิตเพื่อขายของไพร่อีกส่วนหนึ่งเป็นการผลิตเพื่อตอบสนองตลาดภายใน กล่าวคือ เพื่อเลี้ยงแหล่งผลิตที่อยู่นอกเศรษฐกิจเพื่อยังชีพ ได้แก่ "เมือง" ซึ่งเติบโตขึ้นอย่างรวดเร็ว โดยเฉพาะเมืองกรุงเทพฯ และกรุงเก่า ตลอดจนชนบทที่มีการผลิตเฉพาะค่านักต้องการสินค้าที่จำเป็นในการดำรงชีพ เช่น ข้าว ผ้า เกษี้อ และยังต้องการสินค้า "ฟุ่มเฟือย" เพิ่มขึ้นด้วย³ การลดเวลาเกณฑ์แรงงานจากปีละ 6 เดือนเหลือ 4 เดือน ตั้งแต่ต้นรัชกาลที่ 1 ทำให้ไพร่สามารถเพิ่มผลผลิตเพื่อตอบสนองตลาดที่ขยายตัวดังกล่าวมานี้ได้เป็นอย่างดี ดังที่พระราชกำหนดใหม่ พ.ศ. 2328 กล่าวไว้

¹ นิธิ เอียวศรีวงศ์ วัฒนธรรมกรรมพิกัฏวารวรรคมนตรีรัตนโกสินทร์, หน้า 191-193.

² เรื่องเดียวกัน, หน้า 116.

³ เรื่องเดียวกัน, หน้า 116-117.

... แลฝ่ายเลวไพร่หลวงสมกำลังข้าพหลองฯ แลหญิงข้าหลวงทั้งปวงทำราชการทุกวันนี้ไซ้ จะใช้สอยตุลาการทำให้ทำการไปรวดเร็วเกี่ยวหามีไค้ ก็ยอมทรงพระมหากรุณา โปรดให้เขารับราชการแต่เดือนหนึ่งๆ ลดคุณในให้ออกทำมาหากินถึงสองเดือน เป็นสามผลัด ฉะนี้ก็เห็นไค้ผาศักกว่าแผ่นดินแตกอนั้นอีก...¹

แม่ทัพาสเชลยศึกก็ได้รับอนุญาตให้ไค้ตัวออกไปทำมาหากินเหมือนไพร่ไค้เป็นครั้งแรกในรัชกาลนี้² นอกจากนี้ในภาวะที่การผลิตและการค้าขายตัว โอกาสที่ไพร่จะรับจ้างทำงานต่าง ๆ ก็คงมีมากขึ้นด้วย ดังเช่นพระราชบัญญัติ พ.ศ. 2340 กล่าวถึงแรงงานหญิงรับจ้างชนชาวขึ้นนาง³

ในด้านกาประกอบการค้า

...นอกจากชาวจีนแล้ว ราษฎรไทย เขมร ลาว มอญ ฯลฯ ซึ่งยังอยู่ในระบบไพร่ ไค้ทำการค้าภายในอยู่เช่นกัน... เศรษฐกิจแบบตลาดไค้ขยายตัวไปมากจนทำให้การค้าขายแลกเปลี่ยนสินค้าเป็นความจำเป็นของคนจำนวนมากขึ้นอยางมาก...⁴

พระราชกำหนดใหม่บทที่ 11 พ.ศ. 2326 กล่าวถึงลูกค้าเรือชาวกรุงเทพมหานครไปค้าขายต่างเมือง⁵ และบทที่ 12 ตรีขึ้นบังคับใช้ในปีเดียวกัน กล่าวถึงไพร่ซึ่ง "หลบหนีขึ้นลงเข้าออกไปค้าขายทำมาหากิน"⁶

¹"พระราชกำหนดใหม่ มาตรา 32" กฎหมายตราสามดวง, หน้า 720.

²"พระราชบัญญัติ มาตรา 22" กฎหมายตราสามดวง, หน้า 596.

³"พระราชบัญญัติ มาตรา 18" กฎหมายตราสามดวง, หน้า 593.

⁴นิติ เอี้ยวศรีวงศ์ "วัฒนธรรมกรรมพิภกับวรรณกรรมต้นรัตนโกสินทร์", หน้า 118.

⁵"พระราชกำหนดใหม่ มาตรา 11" กฎหมายตราสามดวง, หน้า 719.

⁶"พระราชกำหนดใหม่ มาตรา 12" กฎหมายตราสามดวง, หน้า 721.

อนึ่ง สงครามหลายครั้งที่เกิดขึ้นในรัชกาลที่ 1 คงไม่ส่งผลกระทบกระเทือนต่อการผลิตและการค้ามากนัก เพราะส่วนใหญ่เป็นสงครามที่เกิดขึ้นนอกเขตการผลิตที่สำคัญ และมียกทัพไปในหน้าแล้ง ในทางตรงข้ามสงครามยังอาจมีผลให้การค้าภายในคึกคักขึ้น เนื่องจากรัฐบาลต้องจัดซื้อหาเสบียงและอุปกรณ์การทำสงคราม ไพร่ในกองทัพซึ่งอาจจะเคยข้องเกี่ยวกับการค้าขายมากก็อาจจะกองขายผลผลิตที่ตนมีอยู่เพื่อนำเงินไปใช้จ่ายใช้สอยระหว่างทาง ซึ่งสะดวกกว่าการที่จะหอบหิ้วสัมภาระทั้งหมดไปจากบ้าน ด้วยเหตุนี้จึงปรากฏว่ามีพ่อค้าแม่ค้าไปขายสินค้าต่าง ๆ ในกองทัพมากมาย นอกจากจะขายให้ฝ่ายไทยแล้ว ยังขายให้ฝ่ายพม่าด้วย ดังที่พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกทรงบันทึกภาพความคึกคักของการค้าในกองทัพไว้ในพระราชนิพนธ์นิราศฯ ท่าดินแดงว่า

“ทัพพม่าอยู่ยังท่าดินแดง แต่งค่ายรายไว้เป็นถ่วงดี
ตั้งเสบียงอาหารสารพันมี ตั้งสร้างสรรคธานีทุกประการ
มีทั้งพ่อค้ามาขาย ร้านรายกระท่อมพลทุกสถาน”¹

บนเส้นทางที่กองทัพยกผ่านไปก็มีพ่อค้าแม่ค้าขายสินค้ากันอย่างหนาแน่น ดังที่สมเด็จพระราชวังบรมมหาสุรสิงหนาท ทรงบันทึกไว้ในนิราศคราวเสด็จไปปราบพม่าเมืองนครศรีธรรมราชตอนเคลื่อนพลออกจากกรุงว่า

“..... นาวาเคลื่อนเลื่อนจรดถึงท้ายเมือง
สองฟากฝั่งกระแสแจจออกเรียบ เป็นระเบียบแม่ค้าชนิดเนื่อง”²

¹พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก “นิราศรบพม่าท่าดินแดง” ประชุมเพลงยาว ฉบับหอสมุดแห่งชาติ (กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์คลังวิทยา, 2507) หน้า 14.

²สมเด็จพระราชวังบรมมหาสุรสิงหนาท “นิราศปราบพม่าเมืองนครศรีธรรมราช” ประชุมเพลงยาว ฉบับหอสมุดแห่งชาติ, หน้า 31.

การค้าขายในแม่น้ำเช่นนี้อาจมีอยู่แล้วตามปกติหรืออาจเป็นพ่อค้าแม่ค้าที่มาค้าขายสินค้าแก่คนในกองทัพก็เป็นได้

ชีวิตของไพร่จึงมีขอบข่ายกว้างขวางขึ้นมาจากการขยายตัวของเศรษฐกิจการค้า และเนื่องจากมีความสัมพันธ์ทางการค้ากับคนกลุ่มอื่นในสังคมมากขึ้น ความสัมพันธ์ทางสังคมจึงมีลักษณะเสมอภาคขึ้นด้วย ดังที่ นิธิ เอียวศรีวงศ์ กล่าวว่ "เกิดสังคมที่เสมอภาคกันมากขึ้น... เป็นความเสมอภาคที่อยู่บนรากฐานของทรัพย์สินสมบัติ เมืองและโอกาสทางธุรกิจในเมืองปลดปล่อยชะตาชีวิตของคนจากอำนาจศักดินาและอำนาจของ "วาสนาขามมี" ลงได้ส่วนหนึ่ง"¹ ราษฎรทั่วไป ลูกควาณิช และข้าราชการชั้นผู้น้อยในเมืองมีฐานะทางเศรษฐกิจดีขึ้นมากทีเดียว ดังสะท้อนให้เห็นจากพระราชกำหนดใหม่ พ.ศ. 2334 ว่า "ข้าทูลอองทุลีพระบาทอนาปราชารราษฎรทุกวันนี้ ย่อมตบแต่งบุตรหลานใส่กำไลเท้ากำไลมือทุกวันอัคตรา หามิพี่เลี้ยงแม่นมพิทักษ์รักษาไม่... อ้ายมีชื่อจึงคบคิดกันห่อดวงลักภา... แล้วตัดเท้าตัดมือถอดเอากำไล"² และพระราชนิพนธ์ พ.ศ. 2343 ก็กล่าวว่า

...แล้วทุกวันนี้ข้าราชการผู้น้อยนงหมมิได้ทำตามหย่างทำเนียบมแต่ก่อน ผู้น้อยก็งงสูมปักปมทองนาก ใส่เสื้อครุยกรอง... ก็นรมณาศรีผิงตลอดไปจนตุ้รจแล้ว แลลูกควาณิชก็นรมณาศรีผิงด้วย แต่งบุตรแลหลานเลาผูกลูกประวะหล่าจำหลักประดับพลอย แลจึกันประดับพลอยเพชฌมญาราชวาระดี ใส่เกี้ยวมีกระจิงประจำยาม 4 ทิศ ผูกกำวจันณญาประดับพลอยเพช... กำไลทองคำใส่เท้า...³

การบริโภคนสินค้าจากต่างประเทศในหมู่ไพร่ก็คงเพิ่มขึ้นด้วย เพราะเรือสำเภาที่เข้ามาตามลำน้ำเจ้าพระยาสามารถขายสินค้าปลีกแก่ประชาชนโดยตรง⁴ โอกาสที่จะ

¹ นิธิ เอียวศรีวงศ์ วัฒนธรรมการปฏิวัติการรวมตัวกันคนโกสินทร์, หน้า 149.

² "พระราชกำหนดใหม่ บทที่ 20" กฎหมายตราสามดวง, หน้า 733.

³ "พระราชนิพนธ์ บทที่ 20" กฎหมายตราสามดวง, หน้า 594.

⁴ นิธิ เอียวศรีวงศ์ วัฒนธรรมการปฏิวัติการรวมตัวกันคนโกสินทร์, หน้า 86.

บริโภคนสินค้า "ฟุ่มเฟือย" เช่นนี้คงเพิ่มแรงจูงใจให้ไพร่พยายาทำการผลิตเพื่อขายมากขึ้น โดยเฉพาะอย่างยิ่งเมื่อพันธะของระบบไพร่ผ่อนคลายเป็นผล ทำให้ไพร่มีโอกาสทำงานเพื่อสะสมทรัพย์สินได้มากขึ้น และมีหนทางเสวยสุขในโลกนี้ได้มากขึ้น กล่าวได้ว่าไพร่จำนวนหนึ่งมีชีวิตความเป็นอยู่ โลกทรรศน์ ค่านิยม รสนิยมไกลไปทาง "กรรมพี" มากขึ้นทุกที

อย่างไรก็ตาม ไพร่ที่มีลักษณะเช่นที่กล่าวมานี้ แม้จะมีจำนวนเพิ่มขึ้นมากแต่ก็ยังคงเป็นส่วนน้อยเมื่อเทียบกับไพร่ทั้งหมด ทั้งนี้ก็เพราะเศรษฐกิจแบบเงินตราขยายตัวไม่ทันกับการขยายตัวของเศรษฐกิจเพื่อส่งออก การค้าเสรีเพิ่งจะเริ่มมีขึ้นและชนชั้นนำซึ่งรวมทั้งคนจีนยังคงอาศัยโครงสร้างศักดินาเพื่อผลประโยชน์ทางเศรษฐกิจทำให้ระบบไพร่ยังคงได้รับการรักษาไว้ ค้ำยันนี้ไพร่ส่วนใหญ่โดยเฉพาะที่อยู่นอก "เมือง" จึงได้รับผลกระทบจากการขยายตัวของการค้าอย่างมาก ยังคงมุ่งผลิตเพียงเพื่อยังชีพและถ้ามีการซื้อ-ขายก็มักเป็นไปในรูปของการแลกเปลี่ยนสินค้า ซึ่งไม่ทำให้วิถีชีวิตของไพร่เหล่านี้เปลี่ยนแปลงเท่าใดนัก

✓ เท่าที่กล่าวมานี้จะเห็นได้ว่าเมื่อสถาปนารัฐรัตนโกสินทร์ขึ้นแล้ว สังคมไทย เปลี่ยนแปลงไปในทางที่ประกอบไปด้วยคนที่มีลักษณะเป็น "กรรมพี" จำนวนมากขึ้นกว่าในยุคที่ผ่านมาทั้งในชนชั้นมูลนายและไพร่ ค้ำยันนี้ความคิดแบบมนุษยนิยม สัจนิยม และเหตุผลนิยม จึงมีพลังแรงขึ้น เป็นพื้นฐานรองรับ "พุทธศาสนาแบบใหม่" ที่ชนชั้นนำสถาปนาขึ้นเป็นหลักการณ์ของสังคมในเวลานั้น

ลักษณะทั่วไปของความคิดทางพุทธศาสนาในรัชกาลที่ 1

ราชอาณาจักรรัตนโกสินทร์ได้รับมรดกทางศาสนาจากสมัยปลายอยุธยาและธนบุรีโดยตรง ความแตกต่างหลากหลายของความคิดทางศาสนาพร้อมทั้งลักษณะที่มีการผสมผสานลัทธิพิธีและความเชื่อต่าง ๆ เข้าด้วยกันปรากฏให้เห็นชัดเจน ตัวอย่างที่ดีคือพระราชพิธีสถาปนากรมสมเด็จพระเจ้าลูกเธอ, พระเจ้าหลานเธอ พ.ศ. 2350

...พระสงฆ์ถวายน้ำพระพุทธมนต์สังฆาระ แล้วพราหมณ์จากราชสำนักถวายน้ำสังฆาเคียรภาค จึงเป่าอุโฆษเสียงสังฆเนลิมพระไชยมงคล แล้วโอมอานอวยแพทางกะปะภรณ์ซึ่งพรหมมนต์ อธิษมนต์ พิศนมนต์...แล้วเสด็จมาสถิตยั้งเหนือราชาอาศน์ ผินพระภักตร เฉพาะทิศ อันเป็นศิริสวัสดิปราศจากมฤตยูราหูจร ผีหลวงหลาวเหล็ก...¹

จะเห็นได้ว่าพระราชพิธีนี้ประกอบไปด้วยพุทธศาสนา ศาสนาพราหมณ์ และลัทธิผีสังเวทคา โดยที่ล้วนแต่ให้ความสำคัญแก่อำนาจเหนือธรรมชาติทั้งสิ้น "ศาสนา" เช่นนี้ดำรงอยู่เรื่อยมา แต่ "ศาสนา" ใดจะมีบทบาทมากน้อยเพียงใดยังขึ้นอยู่กับปัจจัยอื่น ๆ อีก โดยเฉพาะอย่างยิ่งขึ้นอยู่กับกาลสุ่เทศะและพื้นฐานความคิดของคนกลุ่มต่าง ๆ ในสังคม และในรัชกาลที่ 1 นี้ยังขึ้นอยู่กับนโยบายทางศาสนาของชนชั้นนำอย่างมากด้วย

พระสงฆ์กับความคิดทางพุทธศาสนา

เนื่องจากพระสงฆ์เป็นผู้ศึกษาพุทธศาสนา มีวิถีชีวิตผูกพันอยู่กับหลักคำสอนทางศาสนาโดยตรง และเป็นผู้ถ่ายทอดคำสอนของพุทธศาสนาแก่สังคม ความคิดและพฤติกรรมทางสังคมของพระสงฆ์จึงมีอิทธิพลอย่างสูงต่อความคิดทางพุทธศาสนาของคนในสังคม

เมื่อกรุงรัตนโกสินทร์ได้รับการสถาปนาขึ้นแล้ว พระสงฆ์ได้ดำรงชีวิตในสังคมที่มีเสถียรภาพมากขึ้น ด้วยเหตุนี้จึงมีโอกาสร่วมสมณกิจโดยปราศจากอุปสรรคร้ายแรง เช่นที่เกิดขึ้นในช่วงหลังเสียกรุงศรีอยุธยาใหม่ ๆ แต่เนื่องจากพระสงฆ์จำนวนมากรวม

¹ หอสมุดวชิรญาณ, หมายเหตุรัชกาลที่ 1 จ.ศ. 1169 เลขที่ 3
ชื่อ ประกาศเรื่องตั้งกรมรัชกาลที่ 1-3.

ทั้งส่วนใหญ่ของพระราชาคณะเป็นผู้ที่มีชีวิตอยู่มากตั้งแต่สมัยปลายอยุธยาและธนบุรี¹ ทำให้ความรู้ ความคิดทางพุทธศาสนาของสมัยนั้นดำรงอยู่สืบต่อมาด้วย อย่างไรก็ตาม ด้วยนโยบายทางศาสนาของราชสำนักที่พยายามจะเปลี่ยนแปลงสถาบันสงฆ์และพุทธศาสนา เข้าใจว่าได้ออกให้เกิดการไหว้หัวของความคิดทางพุทธศาสนาในหมู่สงฆ์มากที่สุดทีเดียว

สภาพความรู้ของพระสงฆ์ในระยะแรกตั้งกรุงรัตนโกสินทร์เห็นได้จากการมีคำปรารภในคราวที่จะให้มีการสังคายนาพระไตรปิฎกว่า "อนึ่งท่านผู้รักษาทะไตรปิฎกทุกวันนี้ผู้น้อยนัก"² ใน "สังคีตยวงศ์" ก็บรรยายถึงการสังคายนาพระไตรปิฎกว่า

...ภิกษุทั้งหลายนั้น มีบุญน้อย มักหลงลืม มิได้ทรงไตรปิฎก เป็นมดขุ่น ปัญญา น้อย พังนอย เมื่อถือพระธรรม พระวินัย มิได้เหมือนควยสังคีตยวงศ์ครั้งโบราณ เมื่อถือเอาพระธรรม พระวินัยที่พิรุณ พิปริต แปลเคลื่อนคลาด จึงไจจารพระพุทธวจนะใหม่วิสุทธิตามสติกำลัง...³

บานแผนกของไตรโลกวิจนยถาแม้จะเขียนขึ้นเพื่อเฉลิมพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก หากแต่ข้อความที่ว่า "พระราชาคณะแลนักปราชญ์ราชบัณฑิตยาคารยทั้งปวงถวายวิสันนาเปลื้องบ้าง มิได้เปลื้องบ้าง"⁴ ก็คงมีส่วนจริงอยู่มากดังเช่นที่

¹ สมเด็จพระเจ้า กรมพระยาคำรงราชานุภาพ, "บานแผนก" พระราชปจนาในชั้นกรุงรัตนโกสินทร์ (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์คุรุสภา, 2513) หน้า (6)-(11).

² เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 1, หน้า 183.

³ สมเด็จพระวันรัตน์, สังคีตยวงศ์, หน้า 448

⁴ พระยาธรรมปรีชา (แก้ว), ไตรภูมิโลกวิจนยถา ฉบับที่ 2, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์คุรุสภา, 2520), 1 : 2.

ปรากฏว่าพระพุทธรูปซึ่งดำรงสมณศักดิ์ที่ถือว่ามีความเกียรตินสูงสุดในทางคันถธุระ¹ ได้ถวายพระธรรมเทศนาเรื่องพระโพธิสัตว์บังเกิดเป็นเคียวรณาน เนื่องความไม่คล้องกับพระพุทธรูป เพราะ "ถือแกวพระบาลีมิได้เห็นพิจารณาในอรรถาธิบายอันเป็นสาคร อรรถคัมภีรภาพ จึงเข้าใจไปโดยอรรถอันผิดคณ"² บางครั้งพระราชกณะก็ถวาย วิสัชนาไม่กระจ่างเพียงพอ³ และมีหลายครั้งที่พระราชกณะวิสัชนาแล้วทรงพระราชนิพนธ์ว่า "ยังไม่สิ้นความสงสัย"⁴ สำหรับคัมภีร์ "ไตรภูมิถา" ซึ่งพระราชกณะช่วยกันเรียบเรียงขึ้นใน พ.ศ. 2325 ก็ทรงพระราชปรารภว่า "ไตรภูมิถาที่แต่งไว้นั้นมันแจกแยกกัน แต่งเป็นส่วน ๆ ความไม่เสมอกัน ขึ้น ๆ ลง ๆ กว่ากันอยู่เป็นอันมาก ที่ยังวิปลาสดลาด เคลื่อนว่าเนื้อความไม่สมด้วยพระบาลีแลพระอรรถถานั้นก็มี"⁵ เข้าใจว่าพระสงฆ์ที่มีความรู้มากและมีความกระตือรือร้นคงลึกออกมารับราชการกันมาก เพราะในเวลานั้นขาดข้าราชการที่มีความรู้ ทำให้เหลือพระสงฆ์ที่มีความรู้จำนวนน้อย ใน "บัญชีเงินพระราชอุทิศเกณฑ์บุญ จ.ศ. 1158" (พ.ศ. 2339) ปรากฏว่ามีพระเปรียญเพียง 39 รูปและเงินนิตยภัตที่ถวายพระเปรียญก็เพียง 16 ชั่งเศษ⁶

อย่างไรก็ตาม การศึกษาพระไตรปิฎกคงมีความสำคัญขึ้นมากในรัชกาลที่ 1 เพราะทรง "มีพระราชนิพนธ์สั่งให้พระราชกณะแลราชบัณฑิตทั้งปวง ค้นพระไตรปิฎกยก

¹ สมเด็จพระญาณสังวรญาณมุนี, "ตำนานคณะสงฆ์" ประชุมพระนิพนธ์เกี่ยวกับตำนานทางพระพุทธศาสนา, หน้า 174.

² พระราชพงศาวดารในรัชกาลกรุงรัตนโกสินทร์ เล่ม 1, หน้า 44.

³ เรื่องเดียวกัน, หน้า 64.

⁴ เรื่องเดียวกัน, หน้า 62-63, 66.

⁵ พระยาธรรมปรีชา (แก้ว), ไตรภูมิโลกวินิจจยถา ฉบับที่ 2 1 : 2-

3.

⁶ หอสมุดวชิรญาณ, จดหมายเหตุรัชกาลที่ 1 จ.ศ. 1158 เลขที่ 1 ชื่อ บัญชีเงินพระราชอุทิศเกณฑ์บุญ.

เอาตัววินิจฉัยในท้องพระไตรปิฎกนั้น แต่งเป็น "ไตรภูมิถา" ¹ ทรงโปรดฯ ให้พระราช
 ภาควายพระธรรมเทศนาอยู่เป็นนิจสิน โดยทรงสดับพระสูตรถึง 202 คัมภีร์ พระวินัย
 6 คัมภีร์ และพระปรมาถ 29 คัมภีร์ ² ทรงพระกรุณาโปรดฯ ให้มีการสังคายนาพระไตร-
 ปิฎกซึ่งทำให้พระราชคณะได้ศึกษาพระไตรปิฎกอย่างจริงจังกว่าที่เคยหรืออย่างน้อยที่สุดก็
 ได้อ่านโดยตลอด และทรงมีพระราชปณิธานจำนวนมากซึ่งทำให้พระราชคณะต้องคนควาจาก
 "พระบาลี" ³ นอกจากนี้ยังทรงส่งเสริมการศึกษาพระปริยัติธรรม โปรดฯ ให้ราชบัณฑิตบอก
 พระปริยัติธรรมแก่พระภิกษุสามเณรที่หอพระมณเฑียรธรรมในวัดพระศรีรัตนศาสดารามมาแต่
 แรกสร้าง ตามวังเจาก็มีจ้างอาจารย์ไปบอกพระปริยัติธรรมและจัดท้องพระโรงให้เป็น
 ที่พระภิกษุสามเณรเล่าเรียนพระปริยัติธรรมบ้าง สร้างศาลาเรียนชั้นโดยเฉพาะบ้าง ตามบ้าน
 ชุมนางผู้ใหญ่ก็ทำทำนองเดียวกัน ชั้นผู้น้อยลงมาบ้างที่มีศรัทธาก็จ้างอาจารย์ไปบอกพระ-
 ปริยัติธรรมที่ตามวัด ⁴

เข้าใจว่ามีพระสงฆ์จำนวนมากที่ไม่เอาใจใส่ต่อสมณกิจเช่นเดียวกับที่เป็นอยู่ใน
 ปลายอยุธยา "กลางบางบวคเขาแล้วก็มีไค่ประนิบัติตามพระทั้งสอง...เอาแต่ค้ำขาวะภัก
 เป็นที่พึ่ง เพื่อจะเอาแต่ความสบายใบบริวารนกายเนื้อหนัง...จะได้จำเวื้อศีลสมาธิปัญญา
 นั้นหาไม่ได้" ⁵ "คบคิดกันกับกระหัดชายหญิงเล่นเบื้อ...กระทำเมถุนธรรมเปนปราชิก" ⁶

¹พระยาธรรมปรีชา (แก้ว), ไตรภูมิโลกวินิจฉัยถา ฉบับที่ 2, 1 : 2.

²หอสมุดวชิรญาณ, จดหมายเหตุการณ์ที่ 1 จ.ศ. 1144 เลขที่ 7 ชื่อ บัญชี
 ว่าควายพระคำร์ดีให้พระสงฆ์ถวายพระธรรมเทศนาเป็นปีที่ 28.

³โปรดฯ พระราชปณิธานในชั้นกรุงรัตนโกสินทร์ เล่ม 1, หน้า 1-176.

⁴สมเด็จพระเจ้า กรมพระยาคำรงราชานุภาพ, "ตำนานการบอกพระปริยัติธรรม"
ประชุมพระนิพนธ์เกี่ยวกับตำนานทางพระพุทธศาสนา, หน้า 232.

⁵"กฎพระสงฆ์ ข้อ 4" กฎหมายตราสามดวง, หน้า 552.

⁶"กฎพระสงฆ์ ข้อ 8" กฎหมายตราสามดวง, หน้า 562-563.

...มักมากโลภรับเงินทองของอันมีควรช่วยกิจพระวิโนย สิ่งสมทรัพย์สิ่งของ เพี้ยว
ณะสมณะสานทำการของสรรพวาศ การศกการเบญจา เป็นหมอนวคหมอยาหมอคู ไซ
สอยอาษาการกระหัฐ แลให้สิ่งของต่าง ๆ แก่กระหัฐเพื่อจไหเป็นประโยชน์ จไห
เกิดลาภเสียงชีวิตร...¹

...เสพสุรายาเมา... ลางเหล่าเอาผ้าพาดมาครุ เหลกไปขายแลกแล้ว เล่นเบี้ย
เสียบ... ลางพวกเห่นสลบก่าป็น เหนส่าเกาจีน เขามาก็ขึ้นเพี้ยวนนส่าเกาซุกซนซื้อหา
ของเล่นปนดะวน จีน จาม ฝูรัง ใหญ่เคียรถีนครนคหุมีนุกมีบ่าง ลางพวกก็เพี้ยว
ซื้อผาแพรพรรณในพวงแพแฉกรานจีน เอาไปเย็บยอมนเป็นผาพาด จิวร สบง
สไบ กราบพระ รัคคต อังสะ กระทำเป็นศรีเสศศรีชมภู... ลางพวกก็บุงหมแดง...
กลมศึศะ...²

ใน พ.ศ. 2344 โปรดฯ ให้เลิกพระที่ประพฤติผิดพระวิโนยเช่นนี้ถึง 128 รูป³

กล่าวได้ว่ามีพระสงฆ์จำนวนมากขึ้นไปศึกษาพุทธธรรมจาก "พระบาลี" แต่
ก็มีสงฆ์จำนวนไม่น้อยที่ไม่สนใจพุทธธรรม เข้าใจว่าพระสงฆ์ที่รักสนุกและรักสวรั้งามคัง
กล่าวมาข้างต้นคงจะให้ความสนใจแก่ศาสนาในแง่ของพิธีกรรมน้อยมากด้วย จึงไม่คิดว่า
ตนจะต้อง "เสวยทุกขเวทนาในจักรวาลเป็นช้านาน จะมีได้พบพระพุทธรบาทศาสดาพระ
ศรีอาริยมตไตรเจ้าในอนาคต"⁴ พระสงฆ์เหล่านี้แม้จะไม่ให้ความสำคัญแก่การนับถือ
ศาสนาที่มีลักษณะพิธีกรรม แต่ก็ไม่ใช่ผู้มีบทบาทในการเป็นผู้นำทางความคิดของพุทธศาสนา
แบบมนุษยนิยม เพราะขาดความเอาใจใส่ในคำสั่งสอนของพุทธศาสนา

เข้าใจว่าพระสงฆ์เกือบทั้งหมดในรัชกาลที่ 1 มาจากชนชั้นไพร่ พระสงฆ์ระดับ
พระราชาคณะก็มาจกพระสงฆ์ชั้นผู้น้อยในสมัยปลายอยุธยา ทำให้มีพื้นฐานความคิดต่าง
จากชนชั้นนำที่มีลักษณะของกรรมพี นำเชื่อว่าในหมู่สงฆ์คงมีความคิดทางพุทธศาสนาแบบ

¹"กฎพระสงฆ์ ข้อ 6" กฎหมายตราสามดวง, หน้า 554.

²"กฎพระสงฆ์ ข้อ 10" กฎหมายตราสามดวง, หน้า 568.

³เรื่องเดียวกัน, หน้า 569.

⁴"กฎพระสงฆ์ ข้อ 1", กฎหมายตราสามดวง, หน้า 545.

มนุชยนิยมนก่อนข้างเบาบาง เว้นแต่พระสงฆ์บางรูปซึ่งมีความรู้ทางโลกและทางธรรมมาก เช่น พระพิมลธรรมซึ่งต่อมาได้เลื่อนเป็นสมเด็จพระพนรัตน์¹ ความขัดแย้งทางความคิด ในหมู่พระสงฆ์ก็เป็นเรื่องเกี่ยวกับระเบียบแบบแผนเล็ก ๆ น้อย ๆ ไม่ใช่เรื่องหลักคำสอน ที่สำคัญ เช่น เรื่องอุปจารวัดนาคกับวัดกลางอยู่ใกล้กันจะทำสังฆกรรมได้หรือไม่² หรือ เรื่องวิธีห้สังข์ที่โสดกว่าเมื่อจะอุทิศถวายพระอารามพระวิหารแต่พระสงฆ์จะห้สังข์ให้ ตกกลงในมือพระสงฆ์ หรือให้ตกลงในพระหัตถ์พระพุทธรูป³ บางครั้งพระราชกณะก็ยึดถือพระบาลีแบบเถรตรง เป็นต้นว่าให้ลี้กภิกษุลาเพื่อบวชใหม่ด้วยเหตุที่ออกเสียงภาษาบาลีไม่ชัดเหมือนคนไทย⁴ เมื่อพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกทรงพระราชดำริว่า บุคคลรักษาศีลห้าศีลแปด และปลงบิณฑูลงสู่พระไตร ลक्षणญาณมีผลมากกว่าสังฆทานยิ่งกว่าวิหารทาน สมเด็จพระสังฆราชและพระราชกณะอีก 10 รูปถวายวิสัยชันว่า "ถ้าจำเริญเมตกายยังมีได้ถึงฌานและจำเริญอนิจสังญวิปัสสนานั้นมีได้ถึงมรรคผล จะมีว่ามีผลานิสงส์ยิ่งกว่าที่อนุบำรุงยกย่องพระศาสนายังมีได้"⁵ สะท้อนให้เห็นว่าสมเด็จพระสังฆราช พระราชกณะไม่ให้ความสำคัญแก่การนับถือศาสนาที่ใจ ซึ่งหมายรวมถึงการ

¹ เมื่อแต่งจุลยุทธการวงศ์ซึ่งเป็นเรื่องที่ถูกกล่าวถึงอิทธิปาฏิหาริย์อยู่มาก ท่านได้ออกตัวว่าเป็นนิทานที่เล่าต่อ ๆ กันมา ท่านอาจจะจำผิดก็ได้ โปรดดู "จุลยุทธการวงศ์ ความเรียง" ประชุมพงศาวดารภาคที่ 66 เล่ม 40 (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์คุรุสภา, 2512) หน้า 261. และใน สังคีตยวงศ์ ที่ท่านแต่งก็ประกอบด้วยความคิดที่มีลักษณะ มนุชยนิยมนมาก เช่น สรรเสริญพระมหากษัตริย์และวังหน้าโดยบรรยายว่าทรงบำเพ็ญพระราชภารกิจทางสังคมโดยบริบูรณ์ โปรดดู สังคีตยวงศ์, หน้า 424-455.

² "กฎพระสงฆ์ ข้อ 7" กฎหมายตราสามดวง, หน้า 557.

³ สมเด็จพระพนรัตน์ สังคีตยวงศ์, หน้า 451-453.

⁴ พระราชปรีชาในชั้นกรุงรัตนโกสินทร์ เล่ม 1, หน้า 79.

⁵ เรื่องเดียวกัน, หน้า 48.

บ้ำเพ็ญสมาธิเพื่อพิจารณาความเป็นไปของจิตจนเกิดความรู้อันมากนักรวมทั้งข้ามกลับปรากฏร่องรอยที่ชวนให้เข้าใจว่าพระราชกณะส่วนใหญ่มีความคิดทางศาสนาในลักษณะที่เป็นพิธีกรรมอยู่มาก ในการถวายพระพรไชยมงคลเนื่องด้วยอสนีบาตตกในพระราชวังพระราชกณะและพระสงฆ์แต่ละวัดล้วนแต่อ้างถึงการเล่าเรียนคัมภีร์วิปัสณาสูตรว่าเป็นกุศลอันยิ่ง และได้ถวายพระราชกุศลอันนั้นมาถึงพระมหากษัตริย์อยู่เสมอ การสังคายนาพระไตรปิฎกก็เป็นพระราชกุศลอันยิ่งเช่นกัน "เศษะผลแห่งพระราชกุศลจะบังเกิดเป็นกำแพงแก้วกันโกลุภัทวันตรายแลปัจจามิตมิให้เข้ามาใกล้พระองค์เจ้าได้เลย"¹ เปรียบเทียบกับจดหมายเหตุพระราชวังบวรสถานมงคลว่า "ซึ่งพระที่นั่งอันตรายด้วยอัคคี จะให้มีสิ่งเวชพิจารณา ในพระไตรลักษณ์ ประทานโลกให้ดวงสงสาร คือ ทุกข์ อนิจจัง อนัตตา จะให้ปัญญาเพิ่มกุศลวิญญูไป"² เห็นได้ว่ากรมพระราชวังบวรสถานมงคลเน้นเรื่องปัญญาพิจารณาไตรลักษณ์ ขณะที่พระสงฆ์จากวัดสำคัญทุกวัดเน้นเรื่องกุศลว่าจะช่วยป้องกันอันตราย

ในระคับสงฆ์ชั้นผู้น้อยและสามเณรทั่วไป ซึ่งเป็นส่วนนึ่งใหญ่ของบรรพชิตนั้นไม่พบหลักฐานที่จะช่วยให้เห็นถึงลักษณะของความคิดทางพุทธศาสนา เข้าใจว่าสงฆ์ชั้นผู้น้อยและสามเณรส่วนใหญ่คงได้รับเอามรดกทางความคิดของพุทธศาสนาที่มีลักษณะของพิธีกรรมสูงเอาไว้มาก แต่การส่งเสริมการศึกษาพระปริยัติธรรมตลอดจนการแปลและแต่งคัมภีร์ทางพุทธศาสนาหรือปถกกรรมต่าง ๆ เป็นภาษาไทยอักษรไทย³ คงช่วยให้สงฆ์ที่มีความรู้ภาษาบาลี อักษรขอม ไม่มากสามารถอ่านและเข้าใจหลักพระพุทศาสนาได้คั้งขึ้น

✓ ใคยทั่วไปแล้วพุทธศาสนาที่เชื่อในอำนาจเหนือธรรมชาติยังคงมีอิทธิพลอย่างสูงในสังคม มีเณรใหญ่หลายคนพากันเรียน "ความรู้อิทธิฤทธิ์... ไปตั้งชุมนุมอยู่นู้นทำมารยา

¹ หอสมุดวชิรญาณ, จดหมายเหตุรัชกาลที่ 1 จ.ศ. 1151 เลขที่ 1 ชื่อพระราชกณะถวายพระพรไชยมงคลเนื่องด้วยอสนีบาตตกในพระราชวัง.

² กรมหลวงนรินทรเทวี, จดหมายเหตุความทรงจำ กรมหลวงนรินทรเทวี, หน้า 261.

³ ใปรคกู่ข้างหน้า.

รักษาศิลปะนา ทำกิริยาให้คนเลื่อมใสนับถือ สำแดงความรู้วิชาอภินิหาร เป็นอุทริ
 มนุชกรรม เป็นกลโกหก ทั้งตัวว่าเป็นผู้มีบุญว่าพบคนวิเศษมีวิชามาแต่ถ้าแต่เขา¹ เมื่อ
 พยายามมาตีหัวเมืองภาคใต้ใน พ.ศ. 2328 เจ้าเมืองกรมการเมืองพัทลุงพากันหนีเข้าป่า
 พระสงฆ์รูปหนึ่งชื่อมหาช่วยซึ่งชาวเมืองนับถือมาก ได้ลงตะกรุดประเจียดมงคลแจกคนทั้ง
 ปวง สามารถรวบรวมคนเพื่อต่อสู้มาได้เป็นจำนวนมาก² ประชาชนนับถือพุทธศาสนาที่มี
 ลักษณะของการศรัทธาค่ายอารมณ และมีความเชื่อเกี่ยวกับบุญฤทธิ์หรืออำนาจเหนือธรรมชาติ
 ผสมผสานอยู่มากจนกระทั่งมีการเผาหัวเป็นพุทธบูชา ดังปรากฏในจารึกเรื่อง "นายเรื่อง
 เผาหัวที่วัดอรุณราชวราราม จ.ศ. 1152" ว่า

...นายเรื่องกับสหาย 2 คน คือชนศรีกันผู้คู่กรรมมา แลนายทองรักพากันไป ณ
 พระอุโบสถวัดศรีชุม ทางปรารธนาพุทธภูมิ เสี่ยงคอกบัวอ่อนคุดคอก ว่าถ้าใครสำเร็จ
 แก่พระโพธิญาณแล้วขอคอกบัวผู้นั้นจงบาน ครั้นรุ่งขึ้นก็บานแตกคอกบัวของนายเรื่อง
 ตั้งแต่นั้นนายเรื่องก็มาอยู่ที่การบุญเวียนแถววัดอรุณราชวราราม สมานานอุโบสถคิด
 ฟังเทศนาเอาน้ำมันชุบสำลีเป็นเชื้อพาคูแซ่ทั้งสี่อง จุกไฟบูชาต่างประทีปทุกวัน จน
 ถึงวันเผาหัว นายเรื่องฟังเทศนาจบแล้วก็นั่งหมยชาน้ำมัน เคียวอกมาทนาการ
 บุญเวียน นั่งพับเพียบพนมมือรักษาอารมย์สังคีตแล้วก็จุดไฟเผาหัวเขา เมื่อเปลวไฟชู
 ขึ้นท่วมตัวนั้นนายเรื่องรองว่าสำเร็จปรารถนาแล้ว ขณะนั้นคนซึ่งคูกอยู่ประมาณ 5, 6
 รอยเศษ บางก็ร้องสาธุการ เปลืองเผาหมยบูชาเขาไปในกองไฟ...³

ความเข้าใจสาระสำคัญของพุทธกรรมในหมู่ประชาชนทั่วไปก็คงมีอยู่น้อย ดัง
 ความในพระราชกำหนดใหม่ว่า

¹"กฎพระสงฆ์ ข้อ 3" กฎหมายตราสามดวง, หน้า 549.

²เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 1,
 หน้า 137-140.

³หอสมุดควชิรญาณ, จดหมายเหตุรัชกาลที่ 1 จ.ศ. 1152 เลขที่ 1 ชื่อ
 สำเนาจารึกเรื่องนายเรื่องเผาหัวที่วัดอรุณราชวราราม.

...อนาประชาราษฎร์สักครั้งนี่... จะกะทำทุกสิ่งสิ่งใด ๆ ก็ปราศจากปัญหา ก็รู้แต่ว่า
 ทั่วไปตามปรุเวณี มาตราว่าจะรักษาจิตใจ คิดแปด สิวลิมุประการ พระสงฆ์ผู้ให้วา
 ปรการใดก็ว่าควย แต่ตนเองนั้นจะเรียงระดับจิตใจถูกตอง แลลักษณะเนื้อความ
 องคแห่งจิตอันจะไค้เข้าใจรักษาตามนั้น รอยคนพันคนจะรูนั่นนอย...¹

ความเชื่อเรื่องผีसाง กระสือกระหัง โขกลาง คาดาอาคม จึงมีอยู่ทั่วไป²

ชนชั้นนำทางการเมืองกับความศิกทางพุทธศาสนา

ในรัชกาลที่ 1 แม้ชนชั้นนำจะมีความศิกที่มีลักษณะมนุษยนิยม สัจนิยม และเหตุ
 ผลนิยมมากขึ้น แต่กั้ยังไม่สามารถสลัดความศิกที่เชื่อในอำนาจเหนือธรรมชาติออกไปได้
 อย่างสิ้นเชิง ด้วยเหตุนี้จึงยังคงมีการพูดถึงเหตุนิमितต่าง ๆ เช่นมีจดหมายเหตุว่าควย
 มคความคแดงและนกกระจาบกระทำไ้บังเกิดเป็นมลคณิมิตรใน พ.ศ. 2335³ มีจดหมาย
 เหตุเรื่องซุนสุระคำแห่งถึงแกกรรมและฟื้นขึ้นมาเล่าเหตุนิमितต่าง ๆ ใน พ.ศ. 2337⁴
 มีหนังสือผู้เษมาแต่ดำ้วแดงถวายคำแนะนำแก่พระมหากษัตริย์ใน พ.ศ. 2344⁵ มี
 พระราชพิธีปลุกเสกเครื่องคองกระพันที่วัดไชยชนะสงครามชั้น⁶ มีการเสียงทวยพระ

¹ "พระราชกำหนดใหม่ มาตราที่ 3", กฎหมายตราสามดวง, หน้า 757.

² "เบ็คเสรีจบที่ 156-176", กฎหมายตราสามดวง, หน้า 414-418.

³ หอสมุดวชิรญาณ, จดหมายเหตุรัชกาลที่ 1 จ.ศ. 1154 เลขที่ 1 ชื่อมลงคณิมิตร.

⁴ หอสมุดวชิรญาณ, จดหมายเหตุรัชกาลที่ 1 จ.ศ. 1156 เลขที่ 12 ชื่อ คำขุน-
 สุระคำแห่งเล่าเหตุนิमितต่าง ๆ.

⁵ หอสมุดวชิรญาณ, จดหมายเหตุรัชกาลที่ 1 จ.ศ. 1163 เลขที่ 1 ชื่อสำเนา
 หนังสือผู้เษมาแต่ดำ้วแดงถวายคำแนะนำแก่พระมหากษัตริย์ปกครองประชาราษฎร์โดยยุติธรรม.

⁶ พระองค์เจ้ากัมพูชนัตร, "นิพนธ์วังนา" จดหมายเหตุความทรงจำของกรมหลวง
นรินทรเทวี พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงทิพยรัตน-
 กิริฎกดิณี (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์พระจันทร์, 2501), หน้า 508.

ธรรมเนียมเพื่อทำนายเหตุการณ์ต่าง ๆ เช่น สำเนาหูสังจะเข้ามาหรือไม่¹ พม่าจะแพ้หรือ
 ไม่ และเจ้าอังวะจะตายหรือไม่² มีการคัดลอก "จุทสคาตา" อันประกอบด้วยพุทธมนตร-
 คาตา 14 บท ซึ่งเชื่อว่าถ้าจารึกลงไว้ในแผ่นเงินแผ่นทองแล้วติดไว้ตามที่ ๆ กำหนดจะ
 ช่วยให้มีมงคลตามปรารถนา และถ้าโชผาขาวทำฆงสามทางลงยันต์แลคคาถายกขึ้นบูชา
 พระพุทธิเจ้า ก็ให้จำเวรโทษระศิริยศเคชานภาพปรากฏไป ทุกประเทศก็จะมาอ่อนน้อมถวาย
 ลากต่าง ๆ³ และใน พ.ศ. 2351 พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก โปรดฯ ให้
 สมเด็จพระพนรัตน์ พระพุทธโฆษา พระเทพเมาลี ประกอบพระราชพิธีมหาสวัสดิรักษาแคว
 กรมหลวงศรีสุนทรเทพซึ่งกำลังประชวรหนัก⁴ นอกจากนี้ยังมีการทำพิธีสาบานต่าง ๆ นอก
 เนื่องจากพระราชพิธีถือน้ำพระพิพัฒน์สัตยาเพื่อผลในการควบคุมสังคมเช่นใน พ.ศ. 2335 มี
 พิธีสาบานของพวกเมืองทวายว่าจะไม่คิดกบฏและจะทำราชการโดยสัตย์สุจริต⁵ มีการทำพิธี
 สาบานของทหารในกองทัพพระยาบวรราชซึ่งยกไปที่ทวายว่าถ้าได้ทรัพย์สินสมบัติมาจะถวายจน
 ล้นเชิง⁶ มีพิธีสาบานของเจ้าพญาอภัยภูเบศร พญากลาโหมเขมรและพญาพระเขมรทั้งปวง

¹ หอสมุดวชิรญาณ, จดหมายเหตุรัชกาลที่ 1 จ.ศ. 1154 เลขที่ 2 ชื่อ
 พังสัทนิมิตร เรื่องเสี่ยงทายพระขัมบหวาสำเนาหูสังจะมาหรือไม่มา

² หอสมุดวชิรญาณ, จดหมายเหตุรัชกาลที่ 1 จ.ศ. 1154 เลขที่ 7 ชื่อ
 เสี่ยงทาย เรื่องทรงเสี่ยงทายแห่งพระบรมบทิน พระตำหนักค้ายแม่น้ำพู่.

³ หอสมุดวชิรญาณ, จดหมายเหตุรัชกาลที่ 1 จ.ศ. 1146 เลขที่ 4 ชื่อ
 จุทสคาตา.

⁴ หอสมุดวชิรญาณ, จดหมายเหตุรัชกาลที่ 1 จ.ศ. 1170 เลขที่ 3 ชื่อ
 พระราชพิธีมหาสวัสดิรักษา.

⁵ หอสมุดวชิรญาณ, จดหมายเหตุรัชกาลที่ 1 จ.ศ. 1154 เลขที่ 4 ชื่อ
 คำสาบานพวกเมืองทวาย.

⁶ เรื่องเดียวกัน.

ว่ามีได้มีจิตรจินทาโทยาเวรพยายามแก้กันแล้ว จะตั้งใจคิดอ่านปรึกษา ราชการศักดิ์สิทธิ์สูง
ทุกขของอนาประชาราษฎร ประนีประนอมให้พร้อมมูลกัน ฉลองพระเศพระคุณโดยสุจริต¹
แม่เมื่อสถาปนาสมเด็จพระเจ้าลูกเธอเจ้าฟ้ากรมหลวงอิศรสุนทร เป็นกรมพระราชวังบวร
สถานมงคลก็โปรดฯ ให้พระเจ้าลูกเธอพระเจ้าหลานเธอ และข้าราชการผู้ใหญ่ผู้น้อย
กระทำสัตย์สาบานต่อกันเพื่อ จะดำรงราชสุจริตรักษาพระวงษ์มิให้จุลาจลวิปริตผิดลำดับ
ไป² เปื้องหลังของพิธีสาบานเหล่านี้คือความเชื่อในอำนาจเหนือธรรมชาติที่สามารถ
คลบบันดาลให้เกิดผลดีหรือผลร้ายได้ อย่างไรก็ตามเป็นที่น่าสังเกตว่าคำสาบานส่วนใหญ่
อยู่ภายในกรอบความคิดของพุทธศาสนา กล่าวคือเน้นถึงผลที่ว่าจะขอให้ได้พบพระรัตนตรัย
ในภายภาคหน้าหรือไม่มากกว่าผลที่มาจากการคลบบันดาลของอำนาจเหนือธรรมชาติอื่น ๆ

ในท่ามกลางความคิดทางศาสนาที่เกิดจากการผสมผสานความคิดความเชื่อแบบ
ต่าง ๆ เข้าด้วยกัน ราชสำนักได้เน้นพุทธศาสนาแบบมุนขนิยมจนเด่นชัดขึ้น³

* โดยบุคคลิกภาพส่วนพระองค์ พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ทรงมี
ความคิดอย่างกรงูพิษกัดเจ็น คือไม่ถือเครงครัดในเรื่องโชคลางและจวรีตประเพณีเก่า ๆ
หากแต่เชื่อมั่นอย่างมากในสติปัญญาของมนุษย์ว่าจะนำไปสู่ความสำเร็จในโลกนี้ได้ ความ
ไม่ถือเครงครัดในเรื่องโชคลางและจวรีตประเพณีเห็นได้ชัดเมื่อทรงพระราชดำริที่จะให้เอา
พระศพสมเด็จพระนารายณ์ธิปไตยกษัตริย์กัมพูชาเข้ามากรุงเทพฯ ในขณะที่ขุนนางผู้ใหญ่คัด
ค้านเกรงจะเป็นอุปาทว้แก่บ้านเมือง⁴ ต่อมาเมื่ออยู่เชิญพระศรีสรวรเพชญ์ซึ่งซำรุดมาก

¹ หอสมุดควชิรญาณ, จดหมายเทศรัชกาลที่ 1 จ.ศ. 1156 เลขที่ 7 ชื่อ
คำสาบานของพระยาเขมม.

² หอสมุดควชิรญาณ, จดหมายเทศรัชกาลที่ 1 ไม่ปรากฏศักราช เลขที่ 11 ชื่อ
สำเนาคำปรึกษาเรื่องสมเด็จพระสังฆราชและพระราชาคณะถวายความเห็น.

³ โปรดุดมุดเหตุที่ทำให้ชนชั้นนำเลือกเน้นพุทธศาสนาแบบมุนขนิยมในบทที่ 3.

⁴ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 1,

มาจากกรุงเก่า ทรงพระราชดำริจะเอาทองหลอมรวมหล่อเป็นพระพุทธรูปขึ้นใหม่ พระ
 ราชคณเดศวายพระพรว่าไม่สมควร¹ เมื่อครั้งที่เจ้าพระยาพระคลัง (สน) ลงไปส่ง
 สำเภาข้ามสันคอนมีใบบอกเข้ามาขอหัวหมูและบายศรีก็ทรงรับสั่งว่า ละอะเทอะหนักแล้ว
 โปรคฯ ให้ออกเสีย² และในปลายรัชกาลมีพระราชดำรัสสั่งให้เชิญพระโกศเข้ามาตั้ง
 ถวายทอดพระเนตร มีเรื่องเล่าว่า "คุณเสื่อสนมเอกทูลห้ามปรามว่าทรงอะไร เช่นนั้นนำ
 กลัวเป็นลาง...รับสั่งว่ากูไม่ถือ"³ อนึ่ง มีพระราชกำหนด พ.ศ. 2327 ปกป้องคนที่ถูก
 กล่าวหาว่าเป็นกระดือกระหัง⁴ ซึ่งแสดงว่าพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกไม่ทรง
 เชื่อในเรื่องนี้

ในเมื่อทรงมีพื้นฐานความคิดดังกล่าวมาข้างต้น ในด้านศาสนาจึงทรงให้ความสำคัญ
 แก่ลักษณะที่เป็นพิธีกรรมน้อยลงมาก แต่จะให้ความสำคัญแก่ศาสนาที่มีพื้นฐานอยู่บน
 ประสพการณ์ตามที่เป็นจริงมากขึ้น เห็นได้ว่าทรงมีพระบรมราโชบายที่จะเปลี่ยนมาเน้น
 การสั่งสอนให้เกิดปัญญาความรู้อย่างสามารถพิจารณาสภาวะต่าง ๆ อย่างมีเหตุมีผลจนเกิด
 ความเข้าใจหลักคำสอนทางศาสนาแล้วจึงนำมาปฏิบัติเพื่อจะได้มี "ชีวิตที่ดี" ในโลกนี้⁵
 กิจกรรมทางพุทธศาสนาของราชสำนักส่วนใหญ่เป็นไปเพื่อจุดมุ่งหมายดังกล่าวนี้ทั้งสิ้น

ในปีแรก ๆ ที่สถาปนาราชอาณาจักรรัตนโกสินทร์ ทรงตราพระราชกำหนดบท
 พระไอยการหลายฉบับเพื่อ "อธิบาย" หลักคำสอนของพุทธศาสนาแก่

¹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 268.

² เรื่องเดียวกัน, หน้า 359.

³ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว "พระราชวิจารณ์" จดหมายเหตุ
ความทรงจำกรมหลวงนรินทรเทวี, หน้า 350.

⁴ "เบ็ดเตล็ดที่ 156-176" กฎหมายตราสามดวง, หน้า 414-418.

⁵ โปรคฯ "หลักการของพุทธศาสนาที่ไต่รัชการเน้น" ในบทที่ 4.

...เจ้าพญาแลพญาพระหลวุงเมือง เจ้าราชินิกุลขุนหมื่นพันทนายผู้ยทหารพลเรือน
มหาดเล็กขอเฝ้าเขาที่ขาเจ้าท่างกรมฝ่ายหน้าฝ่ายในฝ่ายหลัง แลข้าหลวงกรม
พระราชวังบวรสถานมงคล ผู้รักษาเมืองผู้รั้งกรมการเมืองปากไคฝ่ายเหนือ อะนะ
ประชากรราษฎรทั้งปวง...

ตลอดจน "สังกะสีกรรมการราชาคณะ พระสงฆ์เจ้าอธิการอนุจรฝ่ายคันทรุระวิปัสณาธุระ
อริยวาสีคามวาสี" พระราชกำหนดใหม่ลงวันขึ้น 4 ค่ำ เดือน 8 พ.ศ. 2325 ทรงมี
พระราชโองการให้คนทั้งหลายรักษาศีล และการที่จะรักษาศีลนี้ "ให้รู้เนื้อความภาษาไทย
ในพระบาฬีนั้นจงทุกๆลิกขามท...ให้เข้าใจในภาษาไทย" แล้วทรงอธิบายศีลห้า ศีลแปด
ศีลสิบโดยละเอียด พร้อมทั้งยกตัวอย่างที่เป็นเรื่องเกี่ยวข้องกับชีวิตประจำวันอย่างแท้จริง
แล้วทรงย้ำในตอนท้ายว่า "แลลักษณะศีล 5 ศีล 8 ศีล 10 คงพรรณาไปรคมาทั้งนี้ ให้
ข้าหลวงของทุกพระบาฬีผู้ใหญ่ผู้น้อยทั้งปวง พิจารณาดูให้ขึ้นปากขึ้นใจ ไถ่ถามให้สิ้นความ
สงสัยใคร่ แล้วจึงให้สมาจาร"¹ ต่อมาในวันขึ้น 8 ค่ำ เดือนเดียวกัน ทรงตราพระราช
กำหนดใหม่อธิบายหลักธรรม 3 ข้อที่เป็นสาระสำคัญของพุทธศาสนา คือให้ละเว้นความชั่ว
ให้ทำความดี และอุสาคะหมันทรมานจิตอันร้ายชั่วนั้นให้ดีขึ้น "ธรรมสามประการนี้ชื่อว่า
พระพุทธานุชาตนา เหตุธรรมทั้งสามบทนี้รวมกองศีลคือพระวินัย สมาธิคือพระสูตร ปัญญาคือ
พระบรมค...ผู้ใดปฏิบัติได้ ๆ ชื่อว่าภมบารุงพุทธศาสนา"² ทรงยกตัวอย่างให้เห็นชัด
เจนว่าจะปฏิบัติตามหลักธรรมทั้ง 3 ประการนี้ได้อย่างไรบ้าง ซึ่งล้วนแต่เป็นการชี้แนะ
แนวทางในการประพฤติปฏิบัติตนในชีวิตประจำวัน³ ในเดือน 9 ปีเดียวกัน ทรงตรา
พระราชกำหนดอีกฉบับหนึ่งเพื่อลดความนับถือผีสงเหวคาและอำนาจผีลี้ลับอื่น ๆ ในหมู่คน
ทั่วไป ทรงพระราชดำริว่า

¹ "พระราชกำหนดใหม่บทที่ 36" กฎหมายตราสามดวง, หน้า 757-762.

² "พระราชกำหนดใหม่บทที่ 33" กฎหมายตราสามดวง, หน้า 751.

³ เรื่องเดียวกัน, หน้า 752.

...ทุกวันนี้สัตว์ทั้งปวงเป็นโลภี่ ครั้นมีทุกข์ขึ้นมา น้ำจิตรู้นั้นก็ผันแปรไปจากพระรัตนตะยาศิคุณไปถือผีสังเทพารักษ์ต่าง ๆ ... ครั้นจะเฝ้าหามเสียไม่ให้ถือผีสังเทพารักษ์ศักดิ์สิทธิ์ เลา ก็มีพระพุทธรูปกาตรสไว้ในสถูปยิหารวิบริกรรมเจดปรการอันจะเฝ้าบ้านเมืองสมบรรณขึ้นว่า ไหสมเจกพระมหากษัตราธิราชเจ้าบำรุงเทพารักษ์...

จึงมีพระราชโองการดำหรัสเหนือเกล้าฯ สั่งว่า

แต่นี้สืบไปเมื่อหน้าให้... ถวายสิ่งซึ่งอันสมควรแก่เทพารักษ์ แต่อย่านับถือว่ายิ่งกว่าพระไตรสรณาคม ห้ามอย่าให้พลีกำมด้วยสัตว์ต่าง ๆ มีโค กระบือ สุกร เป็ด ไก่ เป็นต้น บุนา...

แต่ซึ่งสารเทพารักษ์อันเอาไม่ทำเป็นเพศบุรุษสิ่งใหญ่้อยต่าง ๆ พึงชายชวนกันนับถือ นั้น ทรงพระกรรณาไหนักุปราษณูราชบัลลิตยคนคในพระไตรปิฎกก็มีคมีหยาง... จึงทรงพระวิจารณ์เห็นว่าแรกเหตุนี้จะมีมา เพราะคนพาลกักขะละหยาบชา... สืบมาหญิงชายคหปัญหามีโคก็เอาเบียงหยางนับถือสืบมา... อันหนึ่ง เป็นที่แขกเมืองนานาปร เทษไปมาคชายได้ เหนจะคหมินดินแคลนกรุง เทพพระมหาคครอันกอบควย เกียติศ... หามอย่าให้มีเพศบุรุษสิ่งอันลามกอัยประมคลไว้ในสาร เทพารักษ์ เป็นอันชาคที่เคียว...¹

"กฎพระสงฆ์" ซึ่งทรงตราขึ้นเพื่อใช้บังคับเป็นกฎหมาย² ตั้งแต่ปีแรก ๆ ของการสถาปนากรุงรัตนโกสินทร์ ก็ทรงแสดงพระราชประสงค์จะให้พระสงฆ์บำเพ็ญตนตามพระวินัย เพื่อจะได้ค้ำรงพระปาคโมกขสังวรศีลบริสุทธิ ให้เป็นเนืออนานบุญแกสัตว์โลกย์ และให้เอาใจใส่ร่ำเรียนพระไตรปิฎกเพื่อจะจำเริญสคิบัญญัติ แล้วให้ส่ำคางพระธรรมเทศนาแต่ตามวาระพระบาลีและอรรถกถาฎีกาเท่านั้น³ ทรงเน้นความส่ำคางของบัญญัติ ความรู้และการฝึกคนไว้ในหลายกาลละและเทศะ ทรงมีพระราชดำริว่า "โดยค้ำแต่ให้มีพระธรรมเทศนาแลส่ำคางพระธรรมเทศนาให้ธรรมเป็นทานนั้น มีผลประเสริฐกว่าสรพทานทั้งปวง ชื่อว่าให้พระนิพานเป็นทาน"⁴

¹ "พระราชกำหนดคใหม่บทที่ 35" กฎหมายตราสามควง, หน้า 754-755.

² "กฎพระสงฆ์" มีลักษณะเป็นกฎหมายอย่างสมบุรณ์ด้วยเหตุที่กำหนดคบทลงโทษแก่ผู้ละเมิดไว้ด้วย.

³ โปรดค "กฎพระสงฆ์" กฎหมายตราสามควง, หน้า 544-569.

⁴ "กฎพระสงฆ์ ข้อ 1" กฎหมายตราสามควง, หน้า 544.

... หนึ่งแม้ว่าผู้มีอิทธิฤทธิ์จะกระทำพื้นสกลสมภพวิปีให้ราบ เสมอคั่งน่ากลองไชยเกรวี
แล้ว แลนิมนต์พระอรหันต์เจ้านั่งแถวหนึ่ง พระอนุชาแถวหนึ่ง พระลัทธิธาคาแถวหนึ่ง
โสดกาแถวหนึ่ง มีองค์พระพุทธรูปเป็นประธานแนบไปในสกลสมภพวิปี แลถวาย
จตุปัจจัยทานทั้งสี่ มีจีวร เนื้ออันละเอียดคุดคองอันอ่อนนนั้นก็ดี ฆทานสังกัมิได้
เสมอเท่าใหม่กรรมเป็นทานครั้งหนึ่ง¹

"ทรงพระอนุเคราะห์ให้ชาวลอยองค์พระบาทใหญ่ผู้น้อยสมาทานพระไตรยสาร
นาคมศีลห้าศีลแปดศีลสิบ ในสำนักนี้พระสงฆ์ทุกวันทุกเวลาเป็นปฎิบัติบูชาจากองมหา
กุศลวิเศษประเสริฐกว่าอามิสบูชาจตุปัจจัยทาน..."²

สำหรับการบวชเป็นสงฆ์ก็เห็นว่าเพื่อจะได้ดำรงศีลบริสุทธิ "เป็นที่ตั้งแก่สมาธิ
ปัญาวิปัสสนาภาณญาณ"³ โดยไม่กล่าวถึงในแง่พิธีกรรมที่จะให้ไ้บุญแล้วแต่ส่วนบุญแก่ผู้
อื่นเลย

ในการพระราชปฐจา พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ทรงมีพระราช
ปฐจาจำนวนมาก นอกจากจะเพื่อแสดงออกซึ่งพระปัญญาบารมี⁴ แล้ว อาจเป็นได้ว่าการ
ที่ทรงให้ความสำคัญแก่ความมีเหตุมีผลในเชิงประจักษ์ ทำให้ทรงมีข้อวิมุติสงสัยต่อความรู้
ทางพุทธศาสนาใน "พระบาลี" อยู่เสมอ และที่น่าสนใจก็คือลักษณะของพระราชปฐจา
บ่งชี้ชัดเจนว่านอกจากจะมีความมุ่งหมายให้พระราชอาณา "ศิลาพระบาลี" แล้ว ยังมี
ความประสงค์จะสร้างสรรค์ความเข้าใจพุทธศาสนาอย่างมีเหตุมีผลขึ้น แม้พระราชปฐจา
บางข้อจะเป็นเรื่องไกลตัวมาก หรือไม่เกี่ยวข้องอะไรเลยกับชีวิตใน "โลกนี้" แต่ลักษณะ
ของพระราชปฐจาก็แสดงให้เห็นว่าเรื่องไกลตัวเหล่านั้นถูกใช้เพื่อเป็นเครื่องมือสำหรับ

¹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 544-545.

² เรื่องเดียวกัน, หน้า 545.

³ "กฎพระสงฆ์ ข้อ 3" กฎหมายตราสามดวง, หน้า 549.

⁴ นิธิ เอียวศรีวงศ์, "ประวัติศาสตร์รัตนโกสินทร์ในพระราชพงศาวดารอยุธยา"
รวมปาฐกถาจากสมาคมสังคมศาสตร์แห่งประเทศไทย, (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์มหาวิทยาลัย
ธรรมศาสตร์, 2521), หน้า 235.

สอนวิธีศึกษาพุทธธรรมจาก "พระบาลี" แก่พระราชาคณะให้สามารถศึกษาโดยการคิด
 วิจัยปัญหาอย่างมีเหตุผลจนเกิดความเข้าใจลงแท้ จะเห็นได้ว่าความอยุ่ครั้งที่ทรงยกเนื้อ
 ความใน "พระบาลี" ที่ขัดแย้งกัน หรือที่มีเนื้อความไม่สมเหตุผลขึ้นมาให้พระราชาคณะ
 ช่วยกันวินิจฉัยหาข้อยุติ¹ น่าสังเกตด้วยว่ามีบางเรื่องที่ไม่ทรงเห็นด้วยกับ "พระบาลี"
 และทรงเสนอพระราชดำริในเรื่องนั้นต่อพระราชาคณะ เช่น เรื่องภิกขุณีที่แม่จะเป็นอรหันต์
 ก็ต้องไหวภิกขุที่บวชได้วันเดียว ทรงวินิจฉัยว่า "สมเด็จพระพุทธเจ้าไม่เอากรรมเป็น
 ประมาณ เอาเพศบุรุษเป็นประมาณกว่าสตรีหรือ"² การที่สมเด็จพระสังฆราชพระราชา
 คณะอ้าง "พระบาลี" แล้วจัดการให้ภิกษุสาวสิกออกมาบวชใหม่ด้วยเหตุที่ว่าภาษาไม่ชัด
 เป็นต้นว่าออกเสียง ะ เป็น ละ ก็ไม่ทรงเห็นด้วย ทรงยกเอาประสบการณ์ตามที่เป็น
 จริงขึ้นมาโต้แย้งว่า

๒ ...อายุพระศาสนาขุอมมีในประเทศราชธานีต่าง ๆ คือเมืองเหนือ เมืองมอญ เมือง
 ลาว เมืองพม่า ว่าอักษรตามประเทศภาษาผิดเพี้ยนกันกับสยามภาษา...แต่ก่อนใน
 เมืองต่าง ๆ ก็บวชสงฆ์บวชสามเณรสืบ ๆ มานับควยร้อยพันหมื่นแสนเป็นอันมาก ก็
 ถือว่าบาลีอักษรภูมิไควิปลาส เป็นบรรพชาอุปสมบทอยู่...³

ทรงมีพระราชปจฉาว่า

...บุคคลรับพระไตรสรณาคมนั้นแลคือ 10 บวชเป็นสามเณร จะกำหนดเอาวิชา
 ภาษาเป็นประมาณหรือ หรือจะกำหนดเอาศรัทธาเจตนาเป็นประมาณ...ถ้าผู้นั้นมี
 ศรัทธาแท้มั่นคงตั้งใจรักษาพระไตรสรณาคมนั้นแลคือ 10 ประการ ประณินิตีขึงขึงนุมี
 ไคชาคเศราหมอง คือว่าผู้รับพระสรณาคมนั้นชัคมิไคผิดเพี้ยนอักษรระแท้เป็นณูมิไคมี
 ศรัทธาปรนินิตินั้นอีก...⁴

¹ พระราชปจฉาในชั้นกรุงรัตนโกสินทร์ เล่ม 1, หน้า 20, 63, 141, 143,

150, 168-171.

² เรื่องเดียวกัน, หน้า 124-125.

³ พระราชปจฉาในชั้นกรุงรัตนโกสินทร์ เล่ม 1, หน้า 79.

⁴ เรื่องเดียวกัน, หน้า 98.

ทรงโต้แย้งในประเด็นนี้หลายครั้งหลายคราว หากแต่พระราชาคณะคงยืนยันว่า

...ซึ่งผู้มีศรัทธาอุทิศตนมากกว่าอักษร อักขรไม่ถูกนั้น คือแต่ฝ่ายปฐมนิบัติ ฝ่าย
 มหาศรัทธามีใครมีแต่เจตนาจะบวชและว่าอักษร ถูกถวนนั้น คือด้วยใคบรรพชาเป็น
 สามเณร... อันจะว่าผู้ใดศึกษานั้นยังมีใคพบพระบวช... แต่ในพระวินัยปิฎกนี้...
 กำหนดเอาอักษร บทพยัญชนะ สติฉันทนิตยใหญ่เป็นประมาณ บรรพชาอุปสมบทจึง
 ขึ้น...¹

จะเห็นได้ว่าผู้นำฝ่ายสงฆ์ให้ความสำคัญแก่การนับถือศาสนาที่กาย ในขณะที่ผู้นำทางโลก
 ให้ความสำคัญแก่การนับถือศาสนาที่ใจ

ผู้มีพระราชปณิธานางเรื่องที่เป็นเรื่องชาดก เช่น เรื่องปลาวายน้ำตามพึงธรรม
 และนกแขกเต้าภวานาอัฐิกรรมฐาน พระราชาคณะไม่สามารถประยุกต์เนื้อความเพื่อสอน
 ธรรมะอย่างจะแจ้งบริบูรณ์ ก็ทรงพระราชดำริว่าหากเป็นเช่นนี้จะก่อให้เกิดความเข้าใจ
 ผิดว่าเพียงพึงพระธรรมเทศนาหรือปริกรรมกรรมฐานก็จะบรรลุหัตถ์ได้ ด้วยเหตุนี้จึง
 "ได้โปรดให้อโวกาส์สอนพระสงฆ์ธรรมกถึกทั้งปวง จะสำแดงธรรมเทศนาในพระราช
 สถานก็ดี นอกพระราชสถานก็ดี ขอให้วิสัยขานแจ้งให้วิถถารกว้างขวางอย่าให้ค้างเนื้อ
 ความไว้อย่างนี้ ผู้มีปัญญาอ่อนจะถือมั่นสำคัญผิด"²

นอกจากพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกแล้ว ชนชั้นนำอื่น ๆ ก็สนใจที่
 จะพิจารณาข้อธรรมที่สำคัญจากพระราชาคณะเช่นกัน เช่น สมเด็จพระราชวังบรมมหา-
 สूरสิงหนาททรงมีพระราชปุจฉาเกี่ยวกับ "เวลา" ตามคติพุทธศาสนา และเนื่องจาก
 "พระบวช" บอกไว้ไม่ชัดทำให้ทรงสงสัยว่าอีกนานเท่าใดพระศรีอารียเมตไตรยจะมา
 ตรัสเป็นพระสัมมาสัมพุทธเจ้า³ พระยาพระคลังก็ปุจฉาถามพระเทพเมธาธิบดี เจ้าอธิการ

¹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 100-101.

² เรื่องเดียวกัน, หน้า 61-64.

³ หอสมุดควชิรญาณ, หมวดธรรมคดี หมูพระราชปุจฉารัชกาลที่ 1 เลขที่ 30

วัดท้ายตลาดเกี่ยวกับพระปฏิเจตสมุปาบทธรรม และพระโพธิปักขิยธรรม 37 ประการ¹ ซึ่งเป็นธรรมที่ช่วยให้บรรลุปุทธิญาณโดยตรงสะท้อนให้เห็นว่าการให้ความสำคัญแก่สาระของพุทธธรรม และเน้นการศึกษา "พระบาลี" ค้วยการคิดค้นไตร่ตรองเป็นลักษณะร่วมกันของชนชั้นนำในรัชกาลนี้

สำหรับการสังคายนาพระไตรปิฎก พ.ศ. 2331 เหตุหนึ่งที่ทำให้ชนชั้นนำจัดสังคายนาที่คล้ายตระหนักว่า "พระไตรปิฎกได้เป็นหลักโลกสั่งสอนบรรพชิตบริษัทและฆราวาสบริษัท ได้ปฏิบัติวัตรซึ่งทางสุคติภูมิและทุกคติภูมิ และพระไตรปิฎกนั้นพันเพื่อน...ยากที่จะเล่าเรียน"² เห็นได้ชัดความมุ่งจะตกแต่งคัมภีร์ของอักษรระบบพยัญชนะในพระบาลีและอรรถกถาฎีกาให้ถูกต้องเพื่อให้ง่ายแก่การศึกษาเล่าเรียน หลังการสังคายนาครั้งนี้ทรงพระกรุณาโปรดฯ ให้สร้างที่พักสำหรับราชบัณฑิตที่เป็นผู้บอกพระปริยัติธรรมแก่พระภิกษุสามเณรขึ้นค้วย³

ในรัชกาลที่ 1 มีการแต่งและแปลคัมภีร์ทางศาสนาตลอดจนปกิณกะกรรมจำนวนมากด้วยอักษรและภาษาไทย เมื่อคำสอนของพุทธศาสนาถูกบันทึกไว้ด้วยภาษาและอักษรไทยมากขึ้น⁴ ผู้ที่มีความรู้ทางบาลีน้อยหรือไม่มีเลยจึงสามารถศึกษาพุทธธรรมได้ เป็นประโยชน์อย่างยิ่งแก่การเผยแพร่แนวคิดทางพุทธศาสนาที่ชนชั้นนำต้องการเน้น

¹ หอสมุดวชิรญาณ, หมวดธรรมคดี หมู่ปกิณกรรมต่าง ๆ เลขที่ 6 ฐู 107

มคที่ 202.

² เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 1, หน้า 316.

³ เรื่องเดียวกัน, หน้า 197.

⁴ โปรดดูข้างหน้า.

"ไตรโลกวิจิฉนยกถ" เป็นหนังสือสำคัญอย่างยิ่งที่พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ทรงมีพระราชโองการให้แก่งขึ้นตั้งแต่ปีแรกที่สถาปนากรุงรัตนโกสินทร์¹ ทั้งนี้ผู้แต่งได้เลือกสรรหลักคำสอนจากพระไตรปิฎกและคัมภีร์อื่น ๆ ทางพุทธศาสนาที่เห็นว่ามีความหมายสำคัญแก่สังคมในเวลานั้นมารวบรวมขึ้นเป็นเรื่องราวที่มีเอกภาพ ให้คำอธิบายแก่ส่วนสำคัญต่าง ๆ ที่ประกอบกันขึ้นเป็นจักรวาลอย่างครบถ้วน โดยเน้นเรื่องของมนุษย์และรัฐอย่างมาก² นับว่าเป็นความพยายามที่จะสถาปนา "โลกทรรศน์ใหม่" ให้แก่คนในสังคม ตอนท้ายของไตรโลกวิจิฉนยกถฉบับแรกซึ่งแต่งขึ้นในระหว่าง พ.ศ. 2325-2326 กล่าวว่าพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกทรงมีบทบาทสำคัญในการทรงชำระเนื้อความ "ทรงพระพิจารณาค้วยพระบัญชาให้เหนยุดิตามพระบาดีเปนคราขอรรถาธิบาย... ทรงชำระแทรกเนื้อความเข้าไว้"³ และสำหรับผู้อ่านและผู้ฟังนั้น ผู้แต่งก็ขอให้ใช้ปัญญาพิจารณาเนื้อความจนเห็นค้วยแล้วจึงให้ปฏิบัติตามคังความที่ว่า "นักปราชญ์ทังปวงผู้มีปัญญาพิจารณาเหนยุดิตค้วยพระพุททวจนะแล้วจึงเอาปรนินิติตาม"⁴

ต่อมาใน พ.ศ. 2345 พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก โปรดฯ ให้พญาธรรมปรีชา (แก้ว) แต่งไตรโลกวิจิฉนยกถขึ้นใหม่ มีเนื้อความละเอียดกว่าเดิมมาก ค้วยทรงมีพระราชโองการให้แก้ไขเนื้อความที่วิปลาสคลาดเคลื่อนและ "ที่ไหนยังเป็นสังเขปกถาย่นย่ออยู่นั้นแต่งเพิ่มเติมเข้าให้พิสดาร" เป็นธรรมเนียมอันล้ำเลิศประเสริฐ

¹ หอสมุดฯ ชีวญาณ, หมายเหตุคดี เลขที่ 1-25 ตู 107 มัดที่ 2-5 ชื่อ ไตรภูมิโลกวิจิฉนยกถ เล่ม 1-25.

² โปรดคฤบทที่ 4.

³ หอสมุดฯ ชีวญาณ, หมายเหตุคดี เลขที่ 25 ตู 107 มัดที่ 5 ชื่อ ไตรภูมิโลกวิจิฉนยกถ เล่ม 25.

⁴ เรื่องเดียวกัน.

เป็นที่เกิดกองการกุศล ให้สำเร็จผลประโยชน์แก่ผู้อ่านและผู้ฟังนั้น เป็นอันมากกว่ามาก"¹
 บานแผนกของไตรโลกวิจิตรกถาฉบับหลังนี้มีข้อความที่แสดงให้เห็นว่าต้องการ เขียนให้คน
 ได้อ่านและฟังจนเกิดความเข้าใจ เพื่อ "จะให้บังเกิดความเลื่อมใสในพระบรมพุทธานุชา
 นั้นประการ 1 จะให้บังเกิดความสังเวชว่าสังขารธรรมทั้งปวงนี้บังเกิดขึ้นแล้วก็มีแต่ความ
 ฉิบหายเป็นเบื้องหน้า... ประการ 1"² ในคำประณามพจน์ก็มีลักษณะพิธีกรรมน้อยมาก
 เพราะสรรเสริญพระพุทธเจ้าที่มีลักษณะเป็นมนุษย์อย่างแท้จริง โดยเน้นพระกรุณาคุณและ
 พระปัญญาคุณ ซึ่งเป็นเค้าเป็นมูลให้บังเกิดพระพุทธรูปทั้งปวง เมื่อสรรเสริญพระธรรมก็
 เน้นว่าพระปริยัติธรรมนั้นช่วยชักนำสัตว์ทั้งปวงให้เห็นผิดและชอบ จะปฏิบัติให้สำเร็จ
 มรรคผลแลพระนิพพานก็โดยอาศัยพระปริยัติธรรมเป็นผู้นำ เป็นผู้ชี้แจง ส่วนพระ
 โลกุตระธรรมประกอบด้วยพระคุณอันพิเศษ ชุติเสียซึ่งกิเลสมีอวิชชาเป็นอาทิให้ขาดจาก
 สิ้นคานสัตว์ และเมื่อสรรเสริญพระสงฆ์ผู้แทนคุณสมบัติทางคานศีล สมาธิ ปัญญา และ
 ความเป็นเนื้อนาบุญแก่สัตว์ทั้งปวง ในตอนท้ายของคำประณามพจน์ผู้แต่งกล่าวว่าการแต่ง
 คัมภีร์นี้ขึ้นในธรรมทานเพื่อเพิ่มพูนพระปัญญาบารมีของพระมหากษัตริย์ให้แก่ด้ายิ่งขึ้น
 แล้วจบลงโดยชี้แจงแก่ผู้อ่านว่าที่ตอ้งมีประณามพจน์นี้ก็ควยเป็น "จาริตประเพณี" ของ
 การแต่งคัมภีร์³ ทั้งหมดนี้แสดงให้เห็นว่าผู้แต่งไม่ให้ความสำคัญแก่ประณามพจน์และการ
 เขียนคัมภีร์ทางศาสนาในแง่ของพิธีกรรมเลย หากแต่แต่งโดยสำนึกว่าคัมภีร์ที่ตนแต่งขึ้น
 จะช่วยเสริมสร้างปัญญาความรู้แก่ผู้อ่านความสำนึกเช่นนี้แสดงออกชัดเจนในเนื้อหาซึ่ง
 ไตรโลกวิจิตรกถา เป็นต้นว่า เมื่อกล่าวถึง "กัลยาณบุุชชนอันมีกุศลสมภารได้กระทำมา
 แรกก่อน" ก็บอกที่มาของกุศลสมภารนั้นว่ามาจากกรที่ "เคยได้สดับรับฟังไถ่ถามเล่า

¹พระยาธรรมปรีชา (แก้ว) ไตรภูมิโลกวิจิตรกถา ฉบับที่ 2, 1 : 2-3.

²เรื่องเดียวกัน, 1 : 2.

³เรื่องเดียวกัน, 1 : 3-36.

เรียนมาก่อน... เห็นสิ่งซึ่งพิศดารกว่า"¹ ความคิดเกี่ยวกับพระพุทธรูปเจ้าก็สอนมิให้ยึดมั่น
ในตัวบุคคลอันมีลักษณะเป็นพิธีกรรม แต่เน้นให้หมั่นศึกษาไตรปิฎกของพระปริยัติธรรมและ
ปฏิบัติตาม "อย่าเสียใจว่าพระพุทธรูปองค์เสด็จดับขันธปรินิพพานแล้ว... ได้พบพระปริยัติธรรม
ก็เหมือนได้พบสมเด็จพระสรรเพชญ์พุทธรูปองค์... ผู้มีบุญญาจะมีสิทธิ์ระลึกถึงพระปริยัติธรรม
ปฏิบัติตามพระปริยัติธรรมที่พระพุทธรูปองค์คร่ำเทศนาไว้นั้นเกิด"² คุณสมบัติของพระโพธิ-
สัตว์ที่แสดงไว้ในคัมภีร์นี้ก็ไม่เน้นลักษณะเหนือธรรมชาติ เช่นอธิบายว่า "เมื่อเพียรพยายาม
ปรารถนาพระโพธิญาณในกาลใด ก็เรียกโดยสมมุติศัพท์ว่าโพธิสัตว์ในกาลนั้น"³ สำหรับ
มนุษย์ทั่วไป "ชีวิตคือบุญญานั้น ถ้าเลิกประเสริฐแท้กว่าชีวิตทั้งปวงแต่บรรดาในโลกลี"⁴
"ท่านผู้มีบุญญาอาจสามารถรู้ซึ่งเหตุและเหตุ ควรจะกระทำแลไม่ควรจะกระทำ"⁵

...บุคคลจะปฏิบัติประการใดจึงจะได้บุญญาмаไว้ให้บริบูรณ์ในสันดาน... บุคคลอัน
จะได้บุญญามาอาศัยแก่กรรม 4 ประการ คือ เชื่อคุณแห่งพระอรหันต์ มีสมเด็จ
พระพุทธรูปเป็นตนนั้นประการ 1 คือสดับฟังพระสัทธรรมเทศนาเพื่อให้เป็นปัจจัย
โคตรสำเร็จพระนิพพานนั้นประการ 1 คือไม่ประมาท ไม่ลืมธรรมอันตนโคตรสดับแล้วนั้น
ประการ 1 คือมีวิจรรณาปัญญาพิจารณาธรรมอันตนโคตรสดับนั้นประการ 1...⁶

สำหรับอุบาสกอุบาสิกา ไม่ควรถือฤกษ์ยามหรือนิมิตรต่าง ๆ

...เข้าใจว่าจะยากจะดีจะมีจะชั่ว... อาศัยแต่วันแลคืนที่มีฤกษ์แลหาฤกษ์มิได้ ฤกษ์
คือสิ่งดี ถ้าฤกษ์ไม่ดีแล้วก็ไม่ดีเลยเป็นอันขาด ถืออย่างนี้จึงเป็นวิปฏิบัติธรรม... ถือ
มงคล... ถือว่าเห็นนกแอนลมเป็นตนนั้นแลมีความเจริญ... บมิโคเชื่อบุญเชื่อกรรม

¹ เรื่องเดียวกัน, 1 : 14.

² เรื่องเดียวกัน, 1 : 23.

³ เรื่องเดียวกัน, 1 : 20.

⁴ เรื่องเดียวกัน, 1 : 408.

⁵ เรื่องเดียวกัน, 1 : 555.

⁶ เรื่องเดียวกัน, 1 : 409-410.

นั้นจัดเป็นวิบัติกรรม...¹

การฟังพระธรรมเทศนาก็ไม่มีลักษณะเป็นพิธีกรรมเช่นกัน แม้แต่การฟังเทศน์มหาชาติก็ยิ่งแก้ความเชื่อเดิม ว่า

...อันหนึ่ง ในเรื่องนิทานพระมาลัยเทวดานั้น พระศรีอริยเมตไตรยบรมโพธิสัตว์ตรัสสั่งมากับพระมาลัยเทวดาว่า ชาวชมพูทวีปปรารถนาจะใคร่พบกะโยมเมื่อจะโคตรัสนั้น ฟังอุทสาหะสัคบพิงพระสัตบุรุษเทศนาพระมหาเวสสันดรชาดกให้จบในวันเดียว ให้บูชาพระสัตบุรุษเทศนาคายประทีปพัน 1 จตุรพัน 1 ชงพัน 1 ดอกบัวหลวง ดอกกุบลีเขียว ดอกผักตบ สิ่งละพัน ๆ กระทำใดคังนั้น ก็จะได้พบกับโยมเมื่อจะโคตรัสแก่พระบรมสมันตญาณ พระศรีอริยเมตไตรยบรมโพธิสัตว์ มีเทวบัญชาตรัสสั่งพระมาลัยเทวดาว่าดังนี้ นักปราชญ์ฟังสันนิษฐานว่า เทวบัญชานี้เป็นประธานีย บุกขึ้นว่าเทพอเป็นหลักเป็นประธาน อันการที่สัคบพิงพระสัตบุรุษเทศนานั้น มิใช่จะเฉพาะให้ฟังแต่พระมหาเวสสันดรชาดกเท่านั้น หากมิได้ ถ้ามีศรัทธาฟังพระวินัย พระสูตร พระปรมัตถ์ ก็ยิ่งจะมีผลานิสงส์มาก ยิ่งจะเป็นปัจจัยให้ใคร่ประสบพบเห็นสมเด็จพระศรีอริยเมตไตรย เลิศขึ้นไปกว่าฟังพระมหาเวสสันดรชาดกนั้นอีก แต่หากว่าพระบรมโพธิสัตว์มิได้ยกขึ้น ว่าแต่พระมหาเวสสันดรชาดกที่ฟังเข้าใจง่าย ถึงเครื่องสักการบูชาที่กำหนดมาตามสิ่งละพัน ๆ นั้น ก็ตรัสเฉพาะบุคคลที่มีกำลังทรัพย์กำลังกายสมควรจะกระทำใด ถ้าบุคคลนั้นเป็นคนเข็ญใจ ธุาสใจใคร่ปฏิบัติเหมือนดังกำหนดนั้น ใคร่แต่น้อย ๆ ก็ดี มาตรการแมนวาคอยฟังกับทานที่ให้มีพระมหาชาตินั้นก็ดี เมื่อมีจิตเลื่อมใสศรัทธาปลื้มนาการ สัคบพิงพิงโดยคารวะเคารพ ก็อาจใคร่ประสบพบเห็นองค์สมเด็จพระศรีอริยเมตไตรย สำเร็จใดคังมโนปนิธาน...²

เนื้อความข้างต้นแสดงถึงการให้ความสำคัญแก่พระไตรปิฎกในฐานะที่เป็นหลักของความรู้ทางพุทธศาสนา และลดฐานะของชาดกลง-แม้ว่าจะเป็นพระเวสสันดรชาดกก็ตาม และเนื่องจากเน้นการนับถือพุทธศาสนาด้วยความเข้าใจจึงให้ความสำคัญแก่การ "สัคบพิงพิงโดยคารวะเคารพ" ซึ่งหมายถึงการฟัง "ธรรม" อย่างตั้งใจและรับเอา "ธรรม" นั้นไว้เป็นหลักในการดำเนินชีวิตนั่นเอง "พิธีกรรม" ในการฟังเทศน์มหาชาติหาได้มีความสำคัญ

¹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 488.

² พระยาธรรมปริชา (แก้ว), ไตรภูมิโลกวิเนจยยกถา ฉบับที่ 2 เล่ม 2 (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์คุรุสภา, 2521), หน้า 69-70.

แต่อย่างใดไม่

ส่วนการสมาทานศีล ไตรโลกวินิจจยกถาก็กล่าวไว้ในทำนองเดียวกับในพระราชกำหนดใหม่คือ "กิริยาที่สมาทานศีล 5 ศีล 8 ประการนั้น ถ้าไม่ว่าเป็นภาษาบาลีก็ได้ จะว่าแต่ตามภาษาแห่งตน ๆ ก็ตามเถิด...จะเฉพาะให้สมาทานแต่ด้วยภาษาบาลีสิ่งเดียวหาบมิได้...ไม่ใคร่ผู้อื่นแล้วจะสมาทานเอาเองก็ได้"¹

อานิสงส์ของการเจริญวิปัสสนาก็มิได้อยู่ที่พิธีกรรมเช่นกัน "กิจที่พิจารณารูปธรรมนามธรรมเป็นอนิจจัง ทุกขัง อนัตตานั้น ฟังแล้วสมใจให้มากอยู่ในสันดาน อันเห็นอนิจจังแต่ละครั้ง ๆ แต่ละขณะ ๆ นั้นมีผลานิสงส์มากเป็นอเนกอนันต์เหลือล้นพันที่จะนับจะคณนา"² มากกว่าสร้างศาลาถวายพระพุทธรูปองค์ มากกว่ารักษาศีลและมากกว่าจำเวธปฏิบัติพรหมวิหาร³

เท่าที่กล่าวมานี้จะเห็นได้ว่า "ไตรโลกวินิจจยกถา" เน้นความสำเร็จทางจิตซึ่งอาจทำได้ในชาตินี้อันทำให้จุดหมายปลายทางของชีวิตหันมาอยู่ในโลกนี้มากขึ้น⁴ ด้วยเหตุนี้จึงจบเรื่องลงด้วย "วิสุทธิกถา" ซึ่งอธิบาย "ทางปฏิบัติขจัดสังสารทุกข์" ในชาตินี้โดยละเอียด⁵

อนึ่ง "ไตรโลกวินิจจยกถา" ยังได้แสดงความรู้ตามประสบการณ์ที่เป็นประโยชน์แก่การหามาหากินและการดำเนินชีวิตทั้งที่เป็น "ธรรมชาติวิทยา" เช่น ว่าควย ลม ผน

¹ เรื่องเดียวกัน, 2 : 428-429.

² เรื่องเดียวกัน, 2 : 428-429.

³ เรื่องเดียวกัน, 2 : 428-439.

⁴ นิธิ เอียวศรีวงศ์, วัฒนธรรมกรรมพิภพวรรณกรรมต้นรัตนโกสินทร์,

หน้า 149-150.

⁵ พระยาธรรมปรีชา (แก้ว) ไตรภูมิโลกวินิจจยกถา ฉบับที่ 2 เล่ม 3 (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์การศาสนา, 2521), หน้า 312-412.

เมฆ หมอก ร้อน หนาว ข้อสังเกตแผ่นดินไหว¹ และที่เป็นความรู้เกี่ยวกับการดำรงชีวิตทางสังคม เช่น สอนถึงหน้าที่ของมนุษย์ที่มีสถานะทางสังคมต่าง ๆ กัน² การเลือกคบมิตร³ ทางไค้มาซึ่งทรัพย์⁴ เป็นต้น

นอกจาก "ไตรโลกวินิจจยกถา" แล้ว ในรัชกาลที่ 1 ยังมีการแต่งหนังสือธรรมทางพุทธศาสนาเป็นภาษาไทยอักษรไทยอีกหลายฉบับ⁵ เป็นต้นว่า เรื่อง "บุพพวิธีของพระโยคาวจร"⁶ ซึ่งนายทองราชบัณฑิตยแต่งถวาย เรื่องนี้เน้นความสำคัญของการศึกษาพุทธธรรมเพื่อเพิ่มพูนปัญญาเช่นกันโดยสอนว่า "พึงศึกษาให้รู้ในการกุศล อกุศล ซึ่งจะมีผลมากน้อยหนักเบาควยปัญญาสุตามยะญาณ หยั่งลงในกระแสพระธรรมเทศนาซึ่งได้เสวาระนาการสคัมพงนั้น... พึงเลือกสันเสาะแสวงซึ่งวราวุทคมกล้ากว่าคือปัญญาพระไตรลักษณญาณ..."⁷

¹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 66-72.

² พระยาธรรมปรีชา (แก้ว), ไตรภูมิโลกวินิจจยกถา ฉบับที่ 2,

1 : 494-514.

³ เรื่องเดียวกัน, หน้า 4-10 และ ไตรภูมิโลกวินิจจยกถา ฉบับที่ 2,

2 : 258-304.

⁴ พระยาธรรมปรีชา (แก้ว), ไตรภูมิโลกวินิจจยกถา ฉบับที่ 2,

1 : 410.

⁵ ในหอสมุดวชิรญาณมีหนังสือในหมวดธรรมคดีจำนวนมากในภาษาไทย ซึ่งไม่ปรากฏศักราช ในจำนวนนี้คงมีที่แต่งหรือแปลในรัชกาลที่ 1 อยู่ไม่น้อย.

⁶ เรื่องนี้เคยพิมพ์ใน ประชุมหนังสือเก่า ภาคที่ 2, (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์ไทย, 2459) ในชื่อว่า "ธรรมบุพพชูปมา".

⁷ หอสมุดวชิรญาณ, หมวดธรรมคดี หมู่ปกิณกรรมต่าง ๆ เลขที่ 2 คู่ที่ 107 มัดที่ 191 ชื่อ บุพพวิธีของพระโยคาวจร.

หนังสือ "อาราธนากรรมฐานแลวิปัสณาภาวนา" เน้นในหลายที่ว่า "ในที่นี้เล่าข้าจะขอปฏิบัติบูชาตามคำสอนพระสัพพัญญูโคดมเจ้า เพื่อจะขอเอาสติปริยัติญาณ"¹ โดยไม่กล่าวถึงอานิสงส์ในค่านอิทธิฤทธิ์เลย

การแปลคัมภีร์สำคัญ ๆ ของพุทธศาสนานับเป็นความพยายามอันหนึ่งในการที่จะสถาปนาและถ่ายทอดพุทธศาสนาแบบมนุษยนิยมแก่สังคม ใน พ.ศ. 2328 ทรงโปรดฯ ให้พระราชกฤษฎีกาแปล "พระนครธรรมอันมีในคำภีร์พระมิลินทปริศนนา" กล่าวถึงองค์ประกอบสำคัญที่จะช่วยให้บรรลุอุดมคติของพุทธศาสนา "มีศีล... หิริ... สติอันมีลักษณะหมั่นระลึกทรีกตรา... พระญาณตั้งลงซึ่งวิริยอันอุทสาหาในกุศลการ... ศรัทธาอันมีลักษณะเชื่อในกุศลธรรม... แล้วจึงยกขึ้นซึ่ง... องค์ปัญญา" ซึ่งให้เห็นความสำคัญของพระสุตตันตปิฎก พระวินัยปิฎก และพระอภิธรรมปิฎก กล่าวถึงอานิสงส์ของการเรียนเอาพระกรรมฐานว่า

...จเป็ลื่องทนให้พ้นจากศัณฑา... พ้นจากราคะ พ้นจากโทษะ พ้นจากโมหะ แลมานะทณฺธุ... พินาญญาเสียซึ่งสรรพกิเลสเปนสมุจเฉทประหาญไคควายอารมณ์ คือพระกัมมณัน... แลวก็จะบายหนาเขาสู... พระนครนฤพานอันอุดม... คับเสียซึ่งชาติ ชรา มรณ ทุกข มีแต่จะเสวยความสุขยิตี...²

แล้วอธิบายถึงสภาวะแห่ง "สมาธิจิต" ว่า "จิตรแห่งบุคคลอันประพฤติกการกุศลเปนต้นว่านั่งจำเวิญเมตภาวนา คือนั่งฟังพระธรรมเทศนา จิตรนั้นมีไคตรายร้ายไปในอารมณ์อันอื่น ๆ ตกค้างหมั่นแน่น้อยในการอันนั้นแต่ขณะหนึ่ง นั้นเรียกชื่อว่าขณิกะสมาธิแล" ในตอนท้ายเน้นผลแห่งปัญญาว่าช่วยให้ "รู้โดยแท้ว่าสิ่งนี้เป็นกุศล สิ่งนี้เป็นอกุศล สิ่งนี้กอบค้วยโทษ นี้หาโทษมิได้ สิ่งนี้ควรจะพึงเสพ สิ่งนี้มิควรจะพึงเสพ สิ่งนี้หยาย สิ่งนี้ปะณีต แลปัญญา

¹"อาราธนากรรมฐานแลวิปัสณาภาวนา" ประชุมหนังสือเก่า ภาคที่ 2, หน้า 4.

²หอสมุดวชิรญาณ, หมวดธรรมคดี หมู่ปกิณกรรมต่าง ๆ เลขที่ 14 คู่ 107 มัคที่ 189 ชื่อ มิลินทปัญหา จ.ศ. 1147.

อันรู้ไปในพระอริยสัจ 4"¹

ใน พ.ศ. 2333 โปรดฯ ให้แปล "คัมภีร์พุทธวงศ์" ซึ่งบรรยายถึงการบำเพ็ญพระบารมีของพระโพธิสัตว์² ในคัมภีร์นี้ พระโพธิสัตว์ผู้บำเพ็ญบารมีดีอกำเนิดเป็นมนุษย์เท่านั้น ต่างจากคัมภีร์อื่นเช่น "จรียาปิฎก" ซึ่งเป็นมนุษย์บ้างเป็นสัตว์บ้าง³

การแปลพระไตรปิฎกก็คงเกิดขึ้นในรัชกาลที่ 1 เป็นครั้งแรก เพราะมีความใน "พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 1" กล่าวว่าใน พ.ศ. 2346 "พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวฯ ทรงให้ตั้งการขุมนุมพระราชาคณะ สมเด็จพระสังฆราชเป็นประธานพระสงฆ์ แปลพระคัมภีร์ปริยัติธรรม"⁴

น่าสังเกตว่าพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกโปรดฯ ให้แปลพระบาลีที่ไส่สวดในชีวิตประจำวันด้วย เช่น ท้าวไตรและกรวดน้ำ ทั้งนี้ก็สืบเนื่องมาจากพระบรมราชโองบายที่จะให้คนทั้งหลายประกอบศาสนกิจด้วยความเข้าใจ มิใช่ว่า "จะกะทำกุศลสิ่งใด ๆ ก็ปราศจากปัญญา สักแต่ว่าทำไปตามประเพณี"⁵ นั้นเอง ใน "คธาถกรวดน้ำ

¹ เรื่องเดียวกัน.

² หอสมุดวชิรญาณ, หมวดธรรมคดี หมู่ประวัติ เลขที่ 2 ตู้ 107 มัดที่ 68 ชื่อ พุทธวงศ์ฉบับหลวง จ.ศ. 1152.

³ สมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี, ทศบารมีในพุทธศาสนา เถรวาท วิทยานิพนธ์ปริญญาอักษรศาสตรมหาบัณฑิต ภาควิชาภาษาตะวันออก บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2524 หน้า 59.

⁴ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 1, หน้า 306 พระยาธรรมปรีชา (แก้ว) อธิบายไว้ใน ไตรภูมิโลกวิเนจยถา ฉบับที่ 2 เล่ม 1 ว่า พระปริยัติธรรมนั้นได้แก่พระไตรปิฎก (หน้า 5).

⁵ "พระราชกำหนดใหม่ บทที่ 3" กฎหมายตราสามดวง, หน้า 757.

ฉบับหลวง" ไม่ให้ความสำคัญแก่หน้าที่ของการกรวดน้ำในแง่พิธีกรรมเลย เมื่อกล่าวคาถา
นี้ออกมาในระหว่างพิธีกรวดน้ำก็จะเป็นการย้ำเตือนตนเองให้รำลึกตรึกตรองพุทธรธรรม
และให้มั่นคงต่อศรัทธา ความเพียร กตัญญูกตเวทิต์ ชั้นที่ คีล สัจจะ เมตตา กรุณา ไตรสิกขา
เพื่อจะมีปัญญาสัมมาทิฐิ มีกายวิจิตรโมลีสุจริต พร้อมทั้งให้ตระหนักว่าการให้ทานนั้นก็เพื่อลด
กิเลสให้เบาบางลงดังคำอธิบายที่ว่า "ขณะเมื่อข้าจะบริจาคทาน จงสละอย่าให้มีจิตริษยา"
ความปรารถนาอื่น ๆ ก็เป็นเรื่องของชีวิตในโลกนี้ เช่น

...ขอให้ข้าได้บิณฑบาตจากเพื่อนศุลา บุตรธิดาญาติกาที่คีคีที่มีศีลวัตร ปราศจาก
พญาคิโรคา ทั้งอายุศมีไหย่นจนสิ้นกาลวสาสน ขอให้ข้ามีสติแลปัญญามั่นคงทุก
ซึ่งวองไว อาจแลเห็นภอยในอสูต อนาคต ปัจจุบันฉลาคเฉสียว ถาชาโคยินโค
พึงแตกร้างเคียวขอให้อำทรงไวโค...¹

นอกจากจะสถาปนาความคิดทางพุทธศาสนา โดยผ่านสื่อที่เป็นลายลักษณ์อักษร
ดังกล่าวมาแล้ว พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกยังได้โปรดฯ ให้สมเด็จพระ
สังฆราชหรือพระราชาคณะถวายพระธรรมเทศนาในท้องพระโรงอย่างสม่ำเสมอทุกคืน²
การสดับพระธรรมเทศนาก็มีได้ประทับฟังตามลำพัง หากแต่

...เสด็จออกพระที่นั่งจักรพรรดิพิมาน พร้อมด้วยพระสังฆราชาคณะผู้ใหญ่ผู้น้อย ฝ่าย
คามวาสีแลธรรวาสี มีสมเด็จพระสังฆราชเป็นประธาน แลอำมาตย์ราชมนตรีที่
ราชบัณฑิตพญาปโรหิตเสวกาษาเฝ้าผู้ใหญ่ผู้น้อยพร้อมเพรียงกัน เฝ้าทูลละอองธุลี
พระบาท...ในเพลาทรงฟังพระสัทธรรมเทศนา...³

¹"แปลกรวดน้ำ" ประชุมหนังสือเกา ภาค 2 หน้า 6-8.

²เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 1,
หน้า 348.

³พระยาธรรมปรีชา (แก้ว), ไตรภูมิโลกวิจิตรกถา ฉบับที่ 2, 1 : 2.

ซึ่งหมายความว่าผู้เข้าเฝ้าทั้งหลายเหล่านี้จะได้ฟังพระธรรมเทศนานั้นด้วย ปรากฏว่าในระยะเวลา 28 ปี ทรงสดับพระธรรมเทศนาถึง 237 คัมภีร์ ในจำนวนนี้เกือบทั้งหมดเป็นพระสูตรคือเป็นพระสูตรถึง 202 คัมภีร์¹ พระสูตรเป็นคัมภีร์ที่มีลักษณะที่เป็นเหตุเป็นผลมากที่สุด และเป็นหลักธรรมโดยตรงทั่ว ๆ ไปที่ให้ความรู้เกี่ยวกับวิธีแห่งการกระทำที่ถูกต้องสำหรับมนุษย์² นอกจากพระสูตรแล้ว ยังทรงสดับพระคัมภีร์อื่น ๆ ที่ให้ความรู้ทางพุทธธรรมอันลึกซึ้ง เช่น มิลินทคัมภีร์ พระวิสุททธิมรรค และยังคงทรงสดับพระธรรมเทศนาเกี่ยวกับพุทธประวัติ เช่น พระทศชาติ พระมหาชาติ อรรถกถาจารย์าปิฎก และพระปฐมสมโพธิกถา³ ซึ่งให้ความรู้เกี่ยวกับการประพฤติปฏิบัติตนของมนุษย์ เพื่อจะบรรลุโพธิญาณตามรอยพระพุทธรองค์

กล่าวได้ว่าในขณะที่สังคมได้รับเอามรดกความคิดทางพุทธศาสนาแบบที่เชื่อในอำนาจเหนือธรรมชาติไว้มาก จนชั้นนำทางการเมืองได้ทำหน้าที่เป็นผู้นำของความเปลี่ยนแปลง "เมื่อเป็นผู้นำความเปลี่ยนแปลง ก็ย่อมสามารถควบคุมให้ความเปลี่ยนแปลงนั้นสอดคล้องกับผลประโยชน์ของตนด้วย"⁴

¹ หอสมุดควชิรญาณ, จดหมายเหตุรัชกาลที่ 1 จ.ศ. 1144 เลขที่ 7 ชื่อ บัญชีว่าถวายพระคำรัสให้พระสงฆ์ถวายพระธรรมเทศนาเป็นปีที่ 28.

² พุทธศาสนิกชน หลักธรรมสำคัญในพระพุทธศาสนา (กรุงเทพฯ : องค์การค้ำคुरुสภา, 2521), หน้า 118, 337.

³ หอสมุดควชิรญาณ, จดหมายเหตุรัชกาลที่ 1 จ.ศ. 1144 เลขที่ 6 ชื่อ บัญชีรายชื่อเรื่องพระธรรมเทศนาที่ทรงสดับตั้งแต่ จ.ศ. 1144-1164.

⁴ นิธิ เอียวศรีวงศ์, วัฒนธรรมกรรมพิธีกับบรรณกรรมต้นรัตนโกสินทร์, หน้า 156.